

SUMER:

De geboorte van de beschaving

MJ van Hagen

SUMER:

De geboorte van de beschaving

Copyright © 2026 MJ van Hagen

Auteur: MJ van Hagen

Website: <https://rinusvanhagen.nl>

Uitgever: Historisch Onderzoek

ISBN: 9789403920948

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van fotomateriaal te achterhalen. Zij die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op deze rechten, verzoeken wij contact met ons op te nemen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, door middel van druk, fotokopieën, geautomatiseerde gegevensbestanden of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUD

Het Boek.....	9
Voorwoord.....	12
Sumer: De eerste stedelijke beschaving.....	16
Het ontstaan van de stedelijke samenleving in Sumer.....	28
Eridu – De eerste stad van Sumer.....	32
De geografische ligging van Eridu.....	40
De archeologische ontdekking en het onderzoek naar Eridu.....	59
Architectuur van Eridu – De tempel van Enki en de oorsprong van de Mesopotamische tempelbouw.....	71
Het Chalcolithicum en de Ubaidperiode – Het ontstaan van Eridu.....	81
De Urukperiode – Eridu tijdens de eerste stedelijke revolutie.....	93
De Vroege Bronstijd – Eridu tijdens de Vroegdynastieke Periode.....	104
De Akkadische Periode – Eridu onder het eerste Mesopotamische wereldrijk.....	111
De Derde Dynastie van Ur – Eridu als religieus hart van Sumer.....	121
De Midden-Bronstijd – Eridu tijdens de Isin-Larsa- en Oud-Babylonische periode.....	131
De Late Bronstijd – Eridu onder de Kassitische dynastie.....	141
De IJzertijd – Eridu in een veranderend Mesopotamië.....	150
De Nieuw-Assyrische Periode – Eridu onder het gezag van Sargon II.....	160
De Nieuw-Babylonische Periode – Eridu onder Nebukadnezar II.....	170
Mythologie – Eridu als oorsprong van koningschap, kosmische orde en de Sumerische wereld.....	179
Adapa, Inanna en de culturele betekenis van Eridu in de Sumerische mythologie.....	190
Heersers die met Eridu worden geassocieerd.....	200
Tell al-Lahm – Een verdwenen stad in het landschap van Zuid-Mesopotamië.....	204
Archeologisch onderzoek en opgravingsgeschiedenis van Tell al-Lahm.....	210
Bewoningsgeschiedenis van Tell al-Lahm.....	221

De oorspronkelijke naam van Tell al-Lahm: een cultuurhistorisch debat...	229
Dūr-Iakīn – De vesting van de Bīt-Iakīn in het politieke landschap van het eerste millennium v.Chr.....	238
Kisik (Kisig) – Een stad tussen Sumerische traditie en Babylonische geschiedenis	248
Kuara – Een religieus centrum aan de oorsprong van de Sumerische beschaving.....	258
Ur – De koninklijke stad van de maangod en een centrum van de Mesopotamische beschaving	270
Samenleving en cultuur van Ur	281
De archeologische vindplaats van Ur	292
De prehistorie van Ur – Van moerasnederzetting tot het begin van de stedelijke beschaving	299
De Vroege Bronstijd – De opkomst van Ur als stedelijke grootmacht	309
Vroegdynastische Periode II – De opkomst van het schrift en de administratieve samenleving	317
Vroegdynastische Periode III – De Eerste Dynastie van Ur en de strijd om de hegemonie in Sumer.....	322
De Akkadische Periode – Ur onder het eerste territoriale rijk van Mesopotamië	332
Midden-Bronstijd – Ur tussen verval, herstel en nieuwe politieke machtscentra.....	341
Late Bronstijd – Ur onder de Kassieten en de schaduw van het Midden-Assyrische Rijk	349
IJzertijd – De laatste bloeiperiode en het einde van een vierduizend jaar oude stad	357
Ur en de Bijbelse traditie – De identificatie met het "Ur der Chaldeeën" ...	364
Archeologisch onderzoek – De herontdekking van Ur.....	373
De opgraving van de Koninklijke Graven – Een venster op de wereld van de Sumerische elite.....	392
De huidige staat van Ur – Behoud, restauratie en de toekomst van een werelderfgoed	402

Tell Sakhariya – Een raadselachtig satellietcentrum in het landschap van Ur	410
Ga'eš – Het verdwenen heiligdom van Nanna in het cultuurlandschap van Ur.....	418
De heersers van Ur – Van lokale stadsvorsten tot koningen van Sumer en Akkad.....	427
Keš (Kesh) – Het heiligdom van Ninhursag en een vergeten religieus centrum van Sumer.....	436
Historische bronnen over Keš – Een religieuze stad in de geschreven traditie van Mesopotamië.....	450
De Tempelhymne van Keš – Ninhursag, heilige architectuur en de religieuze verbeelding van Sumer.....	458
De ligging van Keš – Een blijvend archeologisch vraagstuk.....	467
Larsa – Stad van de zonnegod Utu en centrum van wetenschap, religie en koninklijke macht	477
De vroegste geschiedenis van Larsa – Van de eerste schriftcultuur tot een religieus centrum van Zuid-Mesopotamië.....	490
Vroege Bronstijd – De opkomst van Larsa als religieus en stedelijk centrum	498
Vroegdynastieke periode IIIb – Larsa binnen het rijk van Lagash.....	509
De Akkadische periode – Larsa binnen het eerste Mesopotamische wereldrijk	518
De Ur III-periode – Larsa binnen het rijk van Ur-Nammu en de restauratie van de E-babbar.....	527
Midden-Bronstijd – De opkomst van Larsa tot een koninkrijk van Zuid-Mesopotamië	534
Ijzertijd en de laatste eeuwen van Larsa – Van heilig centrum tot verlaten ruïnestad	542
De koningen van Larsa – Dynastieën, legitimiteit en de opkomst van een Zuid-Mesopotamische grootmacht.....	550
Archeologie van Larsa – Twee eeuwen onderzoek naar een verdwenen Sumerische wereld	561
Uruk – De eerste wereldstad en bakermat van de stedelijke beschaving.....	571

De stichting en vroege ontwikkeling van Uruk – Mythe, stedelijke groei en de geboorte van de eerste metropool.....	585
De Urukperiode – De geboorte van de stedelijke beschaving en de eerste wereldwijde culturele expansie.....	593
De periodisering van de Urukperiode – De chronologische afbakening van de eerste stedelijke revolutie.....	601
Het vierde millennium v.Chr. in het Oude Nabije Oosten – De opkomst, bloei en transformatie van de Urukbeschaving.....	609
Landschap, milieu en bewoning – De ecologische fundamenteën van de Urukbeschaving.....	618
Susiana en het Iraanse Plateau – De oostelijke horizon van de Urukbeschaving.....	631
Landbouw en veeteelt – De economische fundamenteën van de Urukbeschaving.....	639
De wolindustrie – De textiele revolutie van de Urukperiode.....	649
Het aardewerk van de Urukperiode – Massaproductie, ambacht en de opkomst van een stedelijke economie.....	657
Metallurgie in de Urukperiode – Metaal, vakmanschap en de geboorte van internationale handelsnetwerken.....	667
Architectuur in de Urukperiode – De geboorte van de monumentale stad.....	676
Transport en mobiliteit in de Urukperiode – De infrastructuur van de eerste stedelijke beschaving.....	685
Handel in de Urukperiode – De economische slagaders van de eerste wereldstad	695
Samenleving en bestuur – De vorming van de eerste staat in de Urukperiode	705
Relaties met andere culturen – De internationale uitstraling van de Urukbeschaving.....	713
Vindplaatsen van de Urukcultuur – Het geografische bereik van de eerste stedelijke beschaving.....	725
De eerste spijkerschrifttabletten – Schrift, administratie en het ontstaan van de geschreven geschiedenis	733
De heersers van Uruk – Tussen mythische koningen en historische vorsten	741

Bad-tibira – De stad van metaal, mythologie en goddelijke rechtspraak.....	751
Bad-tibira in de Sumerische literatuur – Mythe, koningschap en de religieuze verbeelding van een heilige stad	758
Bad-tibira in historische inscripties – Kanalen, tempels en politieke allianties	767
Tell al-Madineh – Archeologische sporen van het vermoedelijke Bad-tibira	777
Tell Jidr – Een strategische stad aan het Iturungal-kanaal.....	785
De legendarische koningen van Bad-tibira – Koningschap vóór de Zondvloed.....	795
Lagash – Een van de eerste stadstaten van de Sumerische beschaving.....	805
De ontwikkeling van Lagash – Van nederzetting tot machtige stadstaat	814
De Eerste Dynastie van Lagash (ca. 2520–2260 v.Chr.) – De opkomst van een Sumerische grootmacht.....	821
Ur-Nanshe – Grondlegger van de macht van Lagash	828
Eannatum – De koning die Lagash tot een Sumerische grootmacht maakte	837
Entemena en de laatste koningen van de Eerste Dynastie van Lagash – Hervormingen, administratie en het einde van een Sumerische grootmacht	846
Lagash onder het Akkadische Rijk – De ondergang van de Sumerische onafhankelijkheid.....	855
De Tweede Dynastie van Lagash (ca. 2260–2023 v.Chr.) – Tussen het verval van Akkad en de wedergeboorte van een Sumerische stadstaat	864
Gudea – De culturele renaissance van Lagash.....	872
Nam-mahani – Het einde van de zelfstandige dynastie van Lagash.....	882
Lagash onder het rijk van Ur III – De economische motor van een Mesopotamisch wereldrijk.....	891
Archeologie van Lagash – De ontdekking van een van de oudste steden ter wereld.....	900
De heersers van Lagash – Dynastieën, macht en bestuurlijke continuïteit .	910
Terugblik op Deel 1 en vooruitblik op Deel 2	920
Nawoord van de auteur.....	924

Index.....	927
Personenindex.....	952
Goden- en mythologische figurenindex	955
Plaatsenindex.....	957
Chronologisch overzicht van de geschiedenis van Sumer en Mesopotamië ...	960
Literatuurlijst	964
Notities.....	969

HET BOEK

Waarom ik dit boek wilde schrijven

Er zijn boeken die je schrijft omdat een onderwerp je interesseert, en er zijn boeken die je schrijft omdat je ervan overtuigd bent dat het verteld móét worden. Voor mij behoort *Sumer: De geboorte van de beschaving* zonder twijfel tot die laatste categorie.

Tijdens mijn studie, mijn onderzoek en de colleges die ik geef over Mesopotamië en het spijkerschrift merkte ik steeds opnieuw dat veel mensen wel weten dat het schrift in Mesopotamië ontstond, maar nauwelijks beseffen hoe ingrijpend de betekenis van de Sumerische beschaving werkelijk is geweest. Vaak wordt Sumer slechts kort behandeld als de voorgeschiedenis van Babylonië of Assyrië, terwijl juist hier de eerste steden verrezen, het schrift werd ontwikkeld en de fundamenteën werden gelegd voor bestuur, religie, economie, wetenschap en cultuur. Hoe meer ik mij in de bronnen verdiepte, hoe sterker mijn overtuiging werd dat Sumer een veel uitgebreidere en toegankelijker behandeling verdient.

Vanaf het begin stond daarom één doel centraal: ik wilde geen boek schrijven dat uitsluitend bestaat uit een chronologisch overzicht van koningen, oorlogen en dynastieën. Zulke gebeurtenissen vormen uiteraard een belangrijk onderdeel van de geschiedenis, maar zij vertellen slechts een deel van het verhaal. Beschaving wordt immers niet alleen gemaakt door heersers, maar vooral door de mensen die iedere dag hun samenleving opbouwden en in stand hielden. Boeren die de irrigatiekanalen onderhielden, ambachtslieden die tempels en paleizen bouwden, handelaren die verre handelsroutes bevoeren, schrijvers die duizenden kleitabletten beschreven, priesters die rituelen uitvoerden en gezinnen die hun kinderen opvoedden binnen de eerste steden van de wereld waren de werkelijke dragers van de Sumerische samenleving.

Juist daarom nemen de **cultuurhistorische reconstructies van het dagelijks leven** een bijzondere plaats in dit boek in. In de reeks "**Een dag uit het leven van...**" reist de lezer terug naar verschillende momenten uit de geschiedenis van Sumer. Hij wandelt door de levendige straten van Uruk tijdens de stedelijke revolutie, volgt een jonge leerling in een scribenschool, helpt een boer bij het onderhouden van de irrigatiekanalen, reist mee met een handelaar over de Eufraat, woont een religieuze processie bij in Nippur of kijkt mee over de schouder van een pottenbakker, metaalbewerker of priester. Deze reconstructies zijn geen historische fictie, maar zorgvuldig opgebouwd uit archeologische vondsten, spijkerschriftteksten, landschapsreconstructies en de resultaten van modern wetenschappelijk onderzoek. Zij vormen een brug

tussen de wetenschap en de verbeelding en maken zichtbaar hoe mensen werkelijk leefden, werkten, geloofden en dachten.

Ik geloof namelijk dat geschiedenis pas echt betekenis krijgt wanneer wij ons kunnen verplaatsen in de mensen van het verleden. Een kleitablet wordt veel meer dan een administratief document wanneer je begrijpt welke schrijver het in zijn handen hield. Een tempel krijgt een andere betekenis wanneer je je kunt voorstellen hoe priesters daar dagelijks hun rituelen uitvoerden. Een irrigatiekanaal wordt meer dan een archeologisch object wanneer je beseft hoeveel arbeid nodig was om het water ieder jaar opnieuw naar de akkers te leiden. Door de geschiedenis vanuit het perspectief van gewone mensen te vertellen, hoop ik de wereld van Sumer dichterbij te brengen dan een traditionele politieke geschiedenis ooit zou kunnen.

Daarnaast wilde ik een brug slaan tussen de wetenschappelijke wereld en een breed geïnteresseerd publiek. De afgelopen decennia hebben archeologische opgravingen, nieuwe dateringsmethoden en duizenden opnieuw bestudeerde spijkerschriftteksten ons beeld van de vroegste beschaving ingrijpend veranderd. Veel van deze kennis is echter verspreid over gespecialiseerde wetenschappelijke publicaties en daardoor minder toegankelijk voor een breder publiek. Mijn ambitie was om deze inzichten samen te brengen in één omvangrijk werk dat wetenschappelijk verantwoord is, maar tegelijkertijd prettig leesbaar blijft.

Als cultuurhistoricus ben ik ervan overtuigd dat geschiedenis veel meer is dan een verzameling feiten en jaartallen. Geschiedenis gaat over mensen, over ideeën, over veranderingen en over de manier waarop samenlevingen zich ontwikkelen. Daarom heb ik geprobeerd de lezer niet alleen kennis te laten maken met de grote gebeurtenissen uit de Sumerische geschiedenis, maar vooral ook met de leefwereld van de mensen die deze beschaving vormgaven. Ik wil dat de lezer zich niet alleen herinnert wanneer Uruk haar grootste bloei bereikte of wanneer het spijkerschrift ontstond, maar ook hoe het moet hebben gevoeld om meer dan vijfduizend jaar geleden door de stoffige straten van een Sumerische stad te lopen.

Dit boek is daarom meer dan een geschiedenis van Sumer. Het is een cultuurhistorische reconstructie van de geboorte van de beschaving zelf. Het laat zien hoe uit kleine landbouwgemeenschappen de eerste steden ontstonden, hoe nieuwe vormen van bestuur en religie zich ontwikkelden en hoe de uitvinding van het schrift de menselijke geschiedenis voorgoed veranderde. Bovenal wil het de mensen achter deze ontwikkelingen opnieuw een stem geven.

Ik hoop dat dit boek de lezer niet alleen nieuwe kennis biedt, maar ook verwondering. Verwondering over de creativiteit, het doorzettingsvermogen en de inventiviteit van de mensen die duizenden jaren geleden de fundamenten

legden van de wereld waarin wij vandaag leven. Want hoewel de steden van Sumer al millennia onder het stof van Zuid-Mesopotamië verborgen liggen, leeft hun nalatenschap nog altijd voort. In iedere geschreven tekst, in iedere stad, in ieder bestuurssysteem en in iedere poging om kennis vast te leggen en door te geven, klinkt nog altijd een echo door van de eerste beschaving.

Dat is de reden waarom ik dit boek wilde schrijven.

VOORWOORD

De geschiedenis van de menselijke beschaving kent enkele momenten die zo ingrijpend zijn geweest dat zij het verdere verloop van de wereldgeschiedenis blijvend hebben bepaald. De overgang van jagers en verzamelaars naar landbouwers behoort zonder twijfel tot die momenten. Even ingrijpend was echter de ontwikkeling die daarop volgde: het ontstaan van de eerste steden, de uitvinding van het schrift, de vorming van georganiseerde staten en de opkomst van een samenleving waarin bestuur, religie, economie, wetenschap en cultuur een ongekeerde complexiteit bereikten. Deze ontwikkelingen vonden voor het eerst plaats in een relatief klein gebied in het zuiden van Mesopotamië, tussen de benedenlopen van de Eufraat en de Tigris. Daar ontstond de beschaving die wij tegenwoordig kennen als Sumer.

Sumer wordt algemeen beschouwd als de oudste bekende stedelijke beschaving ter wereld. Hoewel ook andere vroege beschavingscentra, zoals Egypte, de Indusbeschaving, de Gele Rivier in China, Caral-Supe in Peru en later de beschavingen van Meso-Amerika, onafhankelijk complexe samenlevingen ontwikkelden, neemt Sumer een uitzonderlijke plaats in de wereldgeschiedenis in. Hier verschenen de eerste steden, ontstonden de eerste administratieve systemen, werd het schrift ontwikkeld en werden de fundamenteën gelegd voor staatsvorming, wetgeving, georganiseerde religie en wetenschappelijke observatie. Veel van wat later vanzelfsprekend zou worden binnen de grote beschavingen van het Oude Nabije Oosten, vond zijn oorsprong in deze vruchtbare alluviale vlakte van Zuid-Mesopotamië.

Toch is het beeld dat veel mensen van Sumer hebben vaak fragmentarisch. De namen Uruk, Ur, Eridu, Lagash en Nippur zijn buiten gespecialiseerde kringen minder bekend dan Egypte, Griekenland of Rome. Wanneer Sumer al ter sprake komt, gebeurt dat meestal in relatie tot de uitvinding van het spijkerschrift of de heldendaden van Gilgamesj. Daarmee blijft echter verborgen hoe buitengewoon veelzijdig en invloedrijk deze beschaving werkelijk was. Achter de monumentale tempels, de duizenden kleitabletten en de beroemde koningen ging een samenleving schuil waarin miljoenen dagelijkse handelingen gezamenlijk de eerste complexe stedelijke cultuur van de mensheid vormden.

Dit boek is geschreven vanuit de overtuiging dat de geschiedenis van Sumer niet uitsluitend verteld moet worden als een opeenvolging van archeologische perioden, dynastieën en politieke gebeurtenissen. Beschaving ontstaat immers niet alleen door de daden van koningen, maar vooral door de inspanningen van gewone mensen. Boeren die irrigatiekanalen aanlegden, ambachtslieden die aardewerk en metalen werktuigen vervaardigden, handelaren die duizenden kilometers aflegden, priesters die rituelen uitvoerden, schrijvers die

administratieve registers bijhielden en kinderen die leerden schrijven op natte kleitabletten waren evenzeer de bouwers van de beschaving als de beroemde heersers wier namen de geschiedenis hebben overleefd.

De titel van dit boek – *Sumer: De geboorte van de beschaving* – is daarom bewust gekozen. Zij verwijst niet alleen naar het ontstaan van de eerste steden, maar naar een veel bredere historische ontwikkeling waarin voor het eerst een samenleving ontstond die alle kenmerken bezat die wij tegenwoordig met beschaving verbinden. In Sumer werden steden economische centra waarin duizenden mensen samenleefden. Bestuur ontwikkelde zich van lokale gemeenschappen tot georganiseerde stadsstaten. Tempels groeiden uit tot religieuze én economische instellingen. Administratie vereiste nieuwe methoden om voorraden, belastingen en arbeid vast te leggen, wat uiteindelijk leidde tot de uitvinding van het schrift. Handel verbond Mesopotamië met verre gebieden zoals Anatolië, de Levant, Iran, de Golfregio en de Indusvallei. Kunstenaars, beeldhouwers, architecten en metaalbewerkers ontwikkelden technieken die eeuwenlang navolging vonden.

Het ontstaan van Sumer was echter geen plotselinge gebeurtenis. Deze beschaving kwam voort uit duizenden jaren van geleidelijke ontwikkeling. Reeds tijdens het Neolithicum ontstonden de eerste landbouwgemeenschappen in het Nabije Oosten. In de daaropvolgende Halaf-, Samarra- en Ubaid-perioden groeiden nederzettingen uit tot regionale centra waarin landbouw, irrigatie en sociale organisatie steeds complexere vormen aannamen. Pas tijdens de Urukperiode voltrok zich wat archeologen vaak de "stedelijke revolutie" noemen: een fundamentele transformatie waarbij dorpen veranderden in steden, gespecialiseerde beroepen ontstonden en de eerste staatsstructuren zichtbaar werden. Het is deze lange ontwikkeling die de basis vormde voor de Sumerische beschaving.

De bewoners van dit gebied noemden hun land overigens niet "Sumer". In hun eigen taal spraken zij over *Ki-en-gi(r)* (𒀭 𒄠 𒂍), doorgaans vertaald als "het land van de edele heren". Hun taal noemden zij *eme-gir* (𒂍 𒄠 𒂍), de taal waarin zij administratieve documenten, religieuze hymnen, koningsinscripties en literaire werken opstelden. De naam "Sumer" is afkomstig van het Akkadische *Šumeru*, de benaming die de later opgekomen Akkadiërs gebruikten voor het zuidelijke deel van Mesopotamië en zijn bewoners. Via de Akkadische traditie werd deze naam overgenomen in latere talen en uiteindelijk in de moderne geschiedschrijving. Hoewel de oorspronkelijke etymologie van *Šumeru* nog altijd onderwerp van wetenschappelijk debat is, is "Sumer" uitgegroeid tot de internationale aanduiding voor deze vroege beschaving.

Een van de meest revolutionaire ontwikkelingen binnen Sumer was de uitvinding van het schrift. Rond het einde van het vierde millennium v.Chr. ontstonden uit eenvoudige administratieve tekens de eerste vormen van proto-

schrift. Deze vroege tekens ontwikkelden zich geleidelijk tot het spijkerschrift, een van de invloedrijkste schriftsystemen uit de wereldgeschiedenis. De oudste bekende teksten zijn afkomstig uit Uruk en Jemdet Nasr en dateren uit ongeveer 3350 tot 3000 v.Chr. Aanvankelijk diende het schrift vrijwel uitsluitend administratieve doeleinden: het registreren van graanvoorraden, arbeidskrachten, kuddes en belastingafdrachten. Pas later werd het gebruikt voor literatuur, religieuze teksten, diplomatieke correspondentie, wetgeving en wetenschap. Daarmee veranderde het schrift niet alleen de wijze waarop informatie werd vastgelegd, maar ook de manier waarop kennis kon worden overgedragen tussen generaties.

De invloed van de Sumeriërs reikte veel verder dan de grenzen van hun eigen tijd. Toen de Akkadiërs in de vierentwintigste eeuw v.Chr. onder Sargon de Grote de Sumerische stadstaten verenigden, namen zij niet alleen het schrift over, maar ook religieuze tradities, administratieve systemen, literaire teksten en wetenschappelijke kennis. De Babyloniërs en Assyriërs bleven eeuwenlang Sumerische teksten kopiëren en bestuderen. Zelfs toen het Sumerisch al lang geen gesproken taal meer was, bleef het functioneren als religieuze en wetenschappelijke cultuurtaal, vergelijkbaar met de rol die het Latijn later in Europa zou vervullen.

Dit boek probeert die lange ontwikkeling in haar volledige samenhang zichtbaar te maken. Niet alleen de politieke geschiedenis komt aan bod, maar ook de sociale structuren, religieuze voorstellingen, economische systemen, landbouw, handel, architectuur, kunst, muziek, literatuur, wetenschap, geneeskunde, astronomie, rechtspraak en de ontwikkeling van het spijkerschrift. Al deze aspecten worden niet afzonderlijk behandeld, maar voortdurend met elkaar verbonden. Beschaving is immers geen verzameling losse uitvindingen, maar een netwerk van onderling afhankelijke ontwikkelingen die elkaar wederzijds beïnvloeden.

Bijzondere aandacht is besteed aan het dagelijks leven. Archeologische opgravingen leveren niet alleen monumentale tempels en koninklijke graven op, maar ook woonhuizen, ovens, werktuigen, kinderspeelgoed, voedselresten, kledingaccessoires en duizenden administratieve kleitabletten. Juist deze alledaagse voorwerpen maken het mogelijk de leefwereld van gewone mensen te reconstrueren. Daarom bevat dit boek talrijke cultuurhistorische reconstructies waarin de lezer een dag meemaakt uit het leven van boeren, vissers, priesters, schrijvers, handelaren, pottenbakkers, wevers, metaalbewerkers, soldaten en bestuurders. Deze reconstructies zijn steeds gebaseerd op archeologische gegevens, contemporaine teksten en de meest recente wetenschappelijke inzichten.

Wetenschappelijke nauwkeurigheid vormt daarbij het uitgangspunt. De afgelopen decennia hebben archeologische opgravingen, geavanceerde dateringsmethoden, satellietonderzoek, geoarcheologie en nieuwe vertalingen

van spijkerschriftteksten ons begrip van de vroegste geschiedenis van Mesopotamië ingrijpend veranderd. Waar oudere studies vaak vooral aandacht besteedden aan koningen en oorlogen, ligt de nadruk tegenwoordig steeds meer op de ontwikkeling van samenlevingen, landschappen, economieën en culturele interacties. Deze benadering vormt ook de basis van dit boek. Waar wetenschappelijke discussies nog niet definitief zijn beslecht, worden verschillende interpretaties besproken en zorgvuldig tegen elkaar afgewogen.

Tegelijkertijd is dit boek niet uitsluitend geschreven voor specialisten. De geschiedenis van Sumer behoort tot het gedeelde erfgoed van de mensheid en verdient een breed publiek. Daarom is gekozen voor een toegankelijke stijl waarin complexe wetenschappelijke onderwerpen helder worden uitgelegd zonder hun inhoudelijke diepgang te verliezen. Studenten, onderzoekers, docenten, liefhebbers van archeologie en geïnteresseerde lezers zullen ieder op hun eigen niveau toegang vinden tot de fascinerende wereld van de eerste beschaving.

Tijdens het schrijven van dit werk stond steeds één vraag centraal: hoe zag het leven eruit in de eerste steden van de wereld? Hoe ervoeren mensen de overgang van kleine landbouwgemeenschappen naar dichtbevolkte stedelijke centra? Welke uitdagingen bracht irrigatielandbouw met zich mee? Hoe functioneerde een tempel als economisch centrum? Waarom werd het noodzakelijk om schrift te ontwikkelen? Hoe leerden kinderen lezen en schrijven? Welke rol speelden vrouwen in economie en religie? Hoe dachten de Sumeriërs over hun goden, hun koningen en hun plaats in de kosmos? Door deze vragen centraal te stellen ontstaat een geschiedenis waarin niet alleen instellingen en monumenten zichtbaar worden, maar vooral de mensen achter de beschaving.

Sumer: De geboorte van de beschaving is daarom meer dan een geschiedenis van een verdwenen cultuur. Het is een zoektocht naar de oorsprong van de stedelijke samenleving, een reconstructie van het ontstaan van georganiseerde menselijke gemeenschappen en een verkenning van de culturele fundamenteën waarop een groot deel van de latere wereldgeschiedenis is gebouwd. De eerste steden van Sumer verdwenen duizenden jaren geleden onder het stof van Mesopotamië, maar hun erfenis leeft nog altijd voort in de manier waarop wij schrijven, besturen, handel drijven, recht spreken, wetenschap bedrijven en onze geschiedenis vastleggen.

Wie de geschiedenis van Sumer leert kennen, ontdekt niet alleen het verleden van een oude beschaving, maar ontmoet ook de eerste hoofdstukken van onze gezamenlijke menselijke geschiedenis. Dat is de reis waartoe dit boek de lezer uitnodigt.

SUMER: DE EERSTE STEDELIJKE BESCHAVING

Sumer geldt als de oudst bekende stedelijke beschaving uit de wereldgeschiedenis en ontstond in het zuiden van Mesopotamië, het gebied tussen de benedenlopen van de Eufraat en de Tigris dat tegenwoordig grotendeels in Zuid-Irak ligt. De ontwikkeling van deze beschaving voltrok zich geleidelijk tijdens het Chalcolithicum en de vroege Bronstijd, tussen het vijfde en vierde millennium v.Chr. Zij was geen plotselinge creatie, maar het resultaat van duizenden jaren van technologische, economische en sociale veranderingen die hun oorsprong vonden in de neolithische landbouwgemeenschappen van het Oude Nabije Oosten. Door de combinatie van vruchtbare alluviale gronden, een uitgebreid netwerk van rivieren en de ontwikkeling van irrigatielandbouw konden de bewoners van Zuid-Mesopotamië een landbouwoverschot produceren dat aanzienlijk groter was dan voor de eigen voedselvoorziening noodzakelijk was. Dit overschot vormde de economische basis voor bevolkingsgroei, arbeidsverdeling, ambachtelijke specialisatie, handelsnetwerken en uiteindelijk de vorming van permanente stedelijke centra. In steden als Uruk, Eridu, Ur, Lagash, Nippur en later vele andere ontwikkelden zich bestuurlijke instellingen, religieuze organisaties en economische structuren die een complexiteit bereikten die daarvoor nergens ter wereld was aangetroffen.

Hoewel ook andere regio's onafhankelijk complexe beschavingen ontwikkelden, waaronder Egypte langs de Nijl, de Indusbeschaving in Zuid-Azië, de vroege culturen langs de Gele Rivier in China, Caral-Supe aan de Peruaanse kust en later de beschavingen van Meso-Amerika, neemt Sumer een bijzondere plaats in binnen de wereldgeschiedenis. Juist hier werden voor het eerst vrijwel alle kenmerken zichtbaar die doorgaans met een stedelijke beschaving worden geassocieerd: monumentale architectuur, georganiseerde staatsstructuren, gespecialiseerde ambachten, uitgebreide handelsnetwerken, bureaucratische administratie en een schriftelijk systeem voor het vastleggen van informatie. De Sumerische steden groeiden uit tot economische, religieuze en politieke centra waarin duizenden mensen samenleefden en waarin de organisatie van arbeid, productie en bestuur een ongekennde schaal bereikte. Daarmee legden zij de fundamenteën voor maatschappelijke ontwikkelingen die gedurende de daaropvolgende millennia kenmerkend zouden blijven voor het gehele Oude Nabije Oosten.

Een van de meest revolutionaire prestaties van de Sumerische beschaving was de ontwikkeling van het schrift. De vroegste administratieve tekens ontstonden waarschijnlijk tegen het einde van het vierde millennium v.Chr. uit oudere

systemen van symbolische communicatie en proto-schrift, die reeds enkele eeuwen daarvoor in gebruik waren. Deze eenvoudige registraties van goederen, voorraden en economische transacties ontwikkelden zich geleidelijk tot het spijkerschrift, het oudste volledig ontwikkelde schriftsysteem waarvan teksten zijn overgeleverd. De vroegste bekende kleitabletten zijn afkomstig uit de steden Uruk en Jemdet Nasr en dateren uit ongeveer 3350 tot 3000 v.Chr. Aanvankelijk dienden deze teksten vrijwel uitsluitend administratieve doeleinden, zoals het registreren van graanvoorraden, kuddes, arbeidskrachten en belastingafdrachten. Pas later werd het schrift toegepast voor religieuze hymnen, koninklijke inscripties, juridische documenten, diplomatieke correspondentie, wetenschappelijke observaties en literaire werken. Daarmee veranderde het schrift niet alleen de manier waarop informatie werd vastgelegd, maar ook de wijze waarop kennis, religieuze tradities en bestuurlijke ervaring over generaties konden worden doorgegeven.

De naam waaronder deze beschaving tegenwoordig bekendstaat, is niet afkomstig van haar eigen bewoners. De benaming "Sumer" is afgeleid van het Akkadische woord *Šumeru* (𒊕𒍪𒍪), waarmee de Semitisch sprekende Akkadiërs het zuidelijke deel van Mesopotamië en zijn inwoners aanduiden. Via de Akkadische traditie werd deze naam overgenomen in latere talen en uiteindelijk in de moderne wetenschap. De precieze taalkundige ontwikkeling van het woord *Šumeru* is echter nog altijd onderwerp van discussie en kent geen algemeen aanvaarde verklaring. Mogelijk hangen ook benamingen als het Hebreeuwse *Šin'ar*, het Egyptische *Sgr* en het Hettitische *Šanbara* samen met dezelfde geografische aanduiding voor Zuid-Mesopotamië, al bestaat hierover binnen de assyriologie nog geen volledige consensus.

De bewoners van Sumer gebruikten voor hun land een geheel andere naam. In hun eigen inscripties wordt het gebied aangeduid als *Ki-en-gi(r)* (𒀭𒂍𒀭𒂍), een naam die doorgaans wordt vertaald als "het land van de edele heren" of "het land van de nobele meesters". Deze benaming weerspiegelt niet alleen een geografische aanduiding, maar lijkt tevens verbonden te zijn geweest met de politieke en religieuze identiteit van de Sumerische stadstaten. Hun taal noemden zij *eme-gir* (𒂍𒀭𒂍 of 𒂍𒀭𒂍𒀭), de taal waarin administratieve documenten, religieuze hymnen, koningsinscripties, literaire composities en wetenschappelijke teksten werden geschreven. Het Sumerisch behoort tot de taalkundige isolaten: tot op heden is geen overtuigende verwantschap aangetoond met andere bekende taalfamilies. Juist daardoor neemt de taal een uitzonderlijke positie in binnen de historische taalkunde. Hoewel het Sumerisch vanaf het einde van het derde millennium v.Chr. geleidelijk als spreektaal werd verdrongen door het Akkadisch, bleef het nog meer dan een millennium voortleven als literaire, religieuze en wetenschappelijke taal. Schrijvers en geleerden bleven Sumerische teksten kopiëren, bestuderen en onderwijzen,

vergelijkbaar met de wijze waarop het Latijn eeuwenlang een centrale positie behield binnen de Europese wetenschap.

De geschiedenis van Sumer is daarom veel meer dan de geschiedenis van een verzameling vroege stadstaten. Zij markeert het begin van een nieuwe fase in de menselijke ontwikkeling waarin landbouw, stedelijke groei, religie, bestuur, handel, technologie en schrift voor het eerst samenkwamen in een complexe samenleving. De invloed van deze beschaving beperkte zich niet tot het zuiden van Mesopotamië, maar werkte door in vrijwel alle latere culturen van het Oude Nabije Oosten. De Akkadiërs, Babyloniërs en Assyriërs namen niet alleen het spijkerschrift over, maar ook religieuze tradities, administratieve systemen, literaire werken, wetenschappelijke kennis en juridische concepten die hun oorsprong in de Sumerische wereld hadden. Daarmee behoort Sumer niet alleen tot de oudste bekende beschavingen, maar ook tot de meest invloedrijke culturen uit de geschiedenis van de mensheid.

De oorsprong van de Sumeriërs behoort tot de meest complexe en tegelijkertijd meest fascinerende vraagstukken binnen de archeologie, de assyriologie en de historische taalkunde. Ondanks meer dan anderhalve eeuw wetenschappelijk onderzoek bestaat hierover nog altijd geen volledige consensus. Anders dan bij veel latere volkeren beschikken onderzoekers voor de vroegste perioden niet over geschreven bronnen waarin de herkomst van de bevolking expliciet wordt beschreven. Daardoor zijn wetenschappers aangewezen op een combinatie van archeologische gegevens, taalkundige analyses, genetisch onderzoek en vergelijkende cultuurhistorische reconstructies. Deze verschillende disciplines leveren waardevolle inzichten op, maar wijzen niet altijd in dezelfde richting. Het ontstaan van de Sumerische beschaving moet daarom niet worden gezien als het resultaat van één enkele migratie of de vestiging van één duidelijk afgebakend volk, maar eerder als een langdurig historisch proces waarin bevolkingsgroepen, technologische innovaties en culturele ontwikkelingen elkaar gedurende vele eeuwen beïnvloedden.

De meest gangbare wetenschappelijke opvatting gaat ervan uit dat Zuid-Mesopotamië tussen ongeveer 5500 en 3300 v.Chr. geleidelijk permanent werd bewoond door gemeenschappen die uiteindelijk de Sumerische taal spraken. Deze ontwikkeling vond plaats tijdens de Ubaid- en Urukperiode, waarin kleine agrarische nederzettingen zich ontwikkelden tot steeds grotere dorpen en uiteindelijk tot de eerste steden. De aanwezigheid van de Sumerische taal wordt voornamelijk afgeleid uit plaatsnamen, riviernamen, beroepsaanduidingen en andere taalkundige elementen die in de vroegste spijkerschriftteksten zijn overgeleverd. Het Sumerisch onderscheidt zich daarbij duidelijk van de Semitische talen die later in Mesopotamië werden gesproken, zoals het Akkadisch. Evenmin behoort het tot de Indo-Europese taalfamilie. Het wordt algemeen beschouwd als een taalkundig isolaat: een taal waarvoor tot op heden geen overtuigende genetische verwantschap met andere bekende talen is

aangetoond. Dit bijzondere karakter heeft geleid tot talrijke theorieën over de oorsprong van haar sprekers, maar geen daarvan heeft tot dusver algemene wetenschappelijke aanvaarding gevonden.

In de loop van de twintigste en eenentwintigste eeuw zijn verschillende hypothesen ontwikkeld die de herkomst van de Sumeriërs buiten Mesopotamië zoeken. Een van deze theorieën veronderstelt dat hun voorouders afkomstig waren uit Noord-Afrika en tijdens de periode waarin de Sahara geleidelijk uitdroogde naar het Nabije Oosten migreerden. Volgens deze visie zouden zij niet alleen Zuid-Mesopotamië hebben bereikt, maar tevens een belangrijke rol hebben gespeeld bij de verspreiding van landbouw en sedentaire levenswijzen in het Midden-Oosten. Archeologisch en genetisch onderzoek biedt echter weinig ondersteuning voor deze hypothese. Tegenwoordig wijzen vrijwel alle beschikbare gegevens erop dat de vroegste landbouw zich onafhankelijk ontwikkelde binnen de Vruchtbare Halve Maan, een uitgestrekt gebied dat zich uitstrekte van de Levant via Noord-Mesopotamië tot aan de Zagros. De domesticatie van granen, peulvruchten en verschillende diersoorten vond reeds duizenden jaren vóór het ontstaan van de Sumerische steden plaats. Daarmee lijkt de landbouwtraditie waarop de Sumerische beschaving voortbouwde in hoofdzaak een regionale ontwikkeling te zijn geweest.

Recente genetische studies hebben dit beeld verder verfijnd. Onderzoek naar het DNA van prehistorische bevolkingsgroepen uit de Levant en Mesopotamië wijst erop dat de bewoners van de Vruchtbare Halve Maan voortkwamen uit een complexe vermenging van verschillende West-Euraziatische populaties. De genetische samenstelling van vroege landbouwers vertoont zowel kenmerken van oudere jager-verzamelaars als van bevolkingsgroepen die reeds gedurende lange tijd in het Nabije Oosten aanwezig waren. Hoewel genetisch materiaal van de vroegste Sumeriërs zelf slechts beperkt beschikbaar is, sluiten deze bevindingen aan bij het archeologische beeld van een geleidelijke regionale ontwikkeling waarin migratie, culturele uitwisseling en lokale innovatie gezamenlijk hebben geleid tot het ontstaan van de eerste stedelijke samenleving. De opkomst van Sumer kan daardoor moeilijk worden verklaard vanuit één enkele bevolkingsbeweging; eerder lijkt sprake te zijn geweest van een langdurig proces van culturele convergentie.

Een andere hypothese brengt de Sumeriërs in verband met de Hurriërs en Urarteërs, twee volkeren die zich in latere perioden in de berggebieden ten noorden van Mesopotamië vestigden. Op basis van bepaalde taalkundige en culturele overeenkomsten is wel voorgesteld dat de voorouders van deze groepen oorspronkelijk uit de Kaukasus afkomstig waren en zich van daaruit zuidwaarts verspreidden. Hoewel deze gedachte binnen bepaalde wetenschappelijke kringen aandacht heeft gekregen, ontbreekt overtuigend archeologisch, taalkundig en genetisch bewijs om een directe verwantschap tussen de Sumeriërs en de Hurro-Urartische talen aan te tonen. De meeste

onderzoekers beschouwen deze theorie daarom als speculatief en niet voldoende onderbouwd.

Ook de Sumerische traditie zelf heeft aanleiding gegeven tot uiteenlopende interpretaties over de oorsprong van haar bevolking. In verschillende mythologische en literaire teksten wordt Dilmun genoemd als een bijzonder land dat nauw verbonden was met de vroegste geschiedenis van Sumer. Dilmun wordt beschreven als een plaats van zuiverheid, overvloed en goddelijke aanwezigheid, waar belangrijke godheden zoals Enki verbleven en waar volgens sommige teksten de oorsprong van het land Sumer lag. Omdat het historische Dilmun doorgaans wordt geïdentificeerd met het huidige Bahrein en delen van de oostelijke kust van de Perzische Golf, hebben sommige onderzoekers gesuggereerd dat de Sumeriërs oorspronkelijk uit deze regio afkomstig zouden kunnen zijn. Deze interpretatie blijft echter onzeker. De mythologische betekenis van Dilmun hoeft niet noodzakelijk overeen te komen met een historische herinnering aan een migratie. Bovendien hebben archeologische opgravingen in Bahrein weliswaar duidelijke contacten met Mesopotamië aangetoond, maar geen overtuigend bewijs geleverd dat Dilmun daadwerkelijk de oorspronkelijke woonplaats van de Sumeriërs vormde. Wel staat vast dat de handelsrelaties tussen Sumer en Dilmun gedurende het derde millennium v.Chr. van groot economisch belang waren en dat beide gebieden intensief met elkaar verbonden waren.

Nog belangrijker voor het begrijpen van het ontstaan van Sumer is de bevolking die reeds vóór de opkomst van de Sumerische stadstaten in Zuid-Mesopotamië aanwezig was. Moderne onderzoekers gebruiken hiervoor vaak de aanduidingen "Proto-Eufraten" of "Ubaidiërs", hoewel deze namen niet uit contemporaine bronnen afkomstig zijn en uitsluitend dienen als wetenschappelijke verzamelbegrippen. Deze gemeenschappen ontwikkelden zich tijdens de Ubaidperiode, die ongeveer tussen 6500 en 3800 v.Chr. wordt gedateerd, en vormden de eerste duurzame landbouwsamenlevingen in Zuid-Mesopotamië. Waarschijnlijk waren zij voortgekomen uit eerdere culturele tradities in Noord-Mesopotamië, waaronder de Samarra-cultuur, die reeds belangrijke innovaties op het gebied van irrigatie, landbouw en nederzettingsorganisatie had ontwikkeld.

De betekenis van deze Ubaidcultuur voor het ontstaan van de Sumerische beschaving kan nauwelijks worden overschat. De bewoners legden de eerste grootschalige irrigatiesystemen aan waarmee de moerassige delta van de Eufraat en de Tigris geschikt werd gemaakt voor intensieve landbouw. Door kanalen, dijken en waterwerken aan te leggen slaagden zij erin grote oppervlakten vruchtbare grond in cultuur te brengen, waardoor een landbouwoverschot ontstond dat verdere bevolkingsgroei mogelijk maakte. Tegelijkertijd ontwikkelden zich gespecialiseerde ambachten zoals pottenbakkerij, textielproductie, leerbewerking, metaalbewerking en steenbewerking.

Handelscontacten met omliggende regio's namen toe, waardoor grondstoffen zoals koper, natuursteen, hout en kostbare mineralen konden worden ingevoerd. De eerste monumentale tempelgebouwen verschenen eveneens tijdens deze periode en vormden het begin van de religieuze en economische instituties die later zo kenmerkend zouden worden voor de Sumerische stadstaten.

Het ontstaan van de Sumerische beschaving moet daarom worden begrepen als het eindpunt van een langdurige ontwikkeling die reeds vele eeuwen vóór de eerste geschreven bronnen was begonnen. De steden van Uruk, Eridu, Ur en Lagash verschenen niet uit het niets, maar bouwden voort op de technologische, economische en maatschappelijke innovaties van de Ubaidcultuur en haar voorgangers. Irrigatielandbouw, gespecialiseerde arbeid, regionale handel, religieuze centra en bestuurlijke organisatie waren reeds in ontwikkeling voordat het spijkerschrift werd uitgevonden. De Sumeriërs erfden deze fundamenteën, verfijnden ze en brachten ze samen in een samenleving die voor het eerst in de geschiedenis alle kenmerken van een complexe stedelijke beschaving verenigde. Juist deze geleidelijke continuïteit maakt duidelijk dat de geboorte van Sumer niet het resultaat was van één enkele gebeurtenis of migratie, maar van een langdurig proces van culturele groei waarin generaties van bewoners gezamenlijk de basis legden voor een van de invloedrijkste beschavingen uit de wereldgeschiedenis.

Hoewel binnen de archeologie en de historische taalkunde vaak wordt uitgegaan van het bestaan van een pre-Sumerische bevolking in Zuid-Mesopotamië, bestaat hierover geen volledige wetenschappelijke overeenstemming. Niet alle onderzoekers aanvaarden het concept van een afzonderlijke Proto-Eufraatse taal of een gemeenschappelijke taalkundige onderlaag waarop het Sumerisch zich later zou hebben ontwikkeld. Volgens een alternatieve interpretatie was het Sumerisch juist de oorspronkelijke taal van de bevolking die reeds gedurende lange tijd in de moerasgebieden van Zuid-Mesopotamië en langs de kust van de toenmalige Perzische Golf leefde. Deze gemeenschappen waren economisch sterk afhankelijk van visserij, jacht, rietwinning en kleinschalige landbouw en maakten deel uit van een bredere culturele traditie die zich uitstreckte langs de kusten van Oost-Arabië. In deze visie hoeft de opkomst van de Sumerische beschaving niet noodzakelijk te worden verklaard door de komst van een nieuwe bevolkingsgroep, maar kan zij worden opgevat als het resultaat van een geleidelijke maatschappelijke ontwikkeling binnen reeds aanwezige lokale gemeenschappen. Daarmee verschuift de aandacht van migratie naar culturele continuïteit en regionale ontwikkeling.

Een nauw verwante hypothese is ontwikkeld door de archeoloog Juris Zarins, die de oorsprong van de Sumeriërs verbindt met de kustgebieden van Oost-

Arabië tijdens het einde van de laatste ijstijd. Gedurende het Laat-Pleistocene lag de zeespiegel aanzienlijk lager dan tegenwoordig, waardoor het huidige bekken van de Perzische Golf grotendeels droog lag en een uitgestrekte laagvlakte vormde waarin rivieren samenkwamen en vruchtbare leefgebieden ontstonden. Pas toen de zeespiegel na afloop van de ijstijd geleidelijk steeg, werd deze vlakte overspoeld en veranderde zij in de huidige Perzische Golf. Volgens deze hypothese zouden de bewoners van dit verdwenen landschap zich geleidelijk naar het noorden hebben verplaatst en zich uiteindelijk in Zuid-Mesopotamië hebben gevestigd. Hoewel deze theorie een aantrekkelijk verklaringsmodel biedt voor de aanwezigheid van vroege kustgemeenschappen en de verspreiding van maritieme tradities, ontbreekt vooralsnog direct archeologisch bewijs dat een ononderbroken verbinding kan aantonen tussen deze prehistorische bewoners van de Golfvlakte en de latere Sumerische bevolking. Toch heeft deze gedachtegang het onderzoek naar de paleogeografie van de Perzische Golf aanzienlijk gestimuleerd en nieuwe aandacht gevestigd op de rol van verdwenen kustlandschappen in de vroegste geschiedenis van het Nabije Oosten.

Ongeacht de precieze etnische of geografische oorsprong van de Sumeriërs bestaat er brede overeenstemming dat de Sumerische beschaving haar definitieve vorm kreeg tijdens de Urukperiode, die ongeveer het vierde millennium v.Chr. omvat. In deze periode vond een uitzonderlijke concentratie van maatschappelijke veranderingen plaats die gezamenlijk worden aangeduid als de stedelijke revolutie. Kleine agrarische nederzettingen groeiden uit tot omvangrijke stedelijke centra waarin religieuze instellingen, economische administratie, gespecialiseerde ambachten en politieke organisatie steeds verder werden ontwikkeld. De daaropvolgende Jemdet Nasr-periode en de Vroegdynastieke Tijd bouwden voort op deze ontwikkelingen en vormden de fase waarin de klassieke Sumerische stadstaten ontstonden. De groei van steden als Uruk, Ur, Nippur, Lagash, Kish en Eridu weerspiegelde niet alleen een toename van de bevolking, maar ook een fundamentele verandering in de wijze waarop de samenleving was georganiseerd. Voor het eerst ontstonden stedelijke gemeenschappen waarin duizenden inwoners afhankelijk waren van een ingewikkeld netwerk van bestuur, voedselvoorziening, religieuze instituties, handel en administratieve controle.

Binnen deze ontwikkeling neemt Eridu een bijzondere plaats in. Volgens zowel archeologische gegevens als latere Mesopotamische tradities behoort Eridu tot de oudste steden van Zuid-Mesopotamië en werd zij beschouwd als een van de eerste centra van beschaving. De ligging nabij de toenmalige kustlijn van de Perzische Golf maakte de stad tot een knooppunt waar verschillende economische en culturele tradities samenkwamen. Archeologen hebben gesuggereerd dat Eridu zich ontwikkelde uit de geleidelijke samensmelting van meerdere bevolkingsgroepen met uiteenlopende leefwijzen. De eerste groep

bestond uit landbouwers van de Ubaidcultuur die zich permanent hadden gevestigd in lemen huizen en door middel van irrigatie vruchtbare landbouwgronden exploiteerden. Een tweede groep werd gevormd door rondtrekkende Semitisch sprekende herders, die met kudden schapen en geiten over de steppegebieden trokken en leefden in mobiele tenten van zwart geitenhaar. Daarnaast leefden in de uitgestrekte moerasgebieden gemeenschappen van vissers en rietbewoners, die hun woningen bouwden van rietbundels en hun bestaan ontleenden aan de rijke natuurlijke hulpbronnen van het moeraslandschap. Juist de langdurige interactie tussen deze verschillende economische systemen lijkt een belangrijke bijdrage te hebben geleverd aan de veelzijdigheid van de latere Sumerische samenleving. Handel, uitwisseling van kennis en wederzijdse afhankelijkheid maakten het mogelijk dat landbouw, veeteelt, visserij en ambacht zich gezamenlijk ontwikkelden tot een geïntegreerde stedelijke economie.

De eerste werkelijk betrouwbare historische gegevens dateren uit de Vroegdynastieke Periode en beginnen met de naam van koning Enmebaragesi van Kish. Anders dan de koningen uit de Sumerische koningslijst, waarin mythische en historische elementen met elkaar zijn verweven, wordt Enmebaragesi beschouwd als de vroegste Sumerische vorst wiens bestaan onafhankelijk door contemporaine inscripties wordt bevestigd. Met zijn regering betreedt de geschiedenis van Sumer het terrein van de controleerbare historische documentatie. Vanaf deze periode beschikken onderzoekers over een toenemende hoeveelheid spijkerschriftteksten, administratieve archieven, koninklijke inscripties en archeologische gegevens die een steeds gedetailleerder beeld geven van de politieke, economische en religieuze ontwikkelingen binnen de Sumerische stadstaten.

Gedurende het derde millennium v.Chr. veranderde het politieke landschap van Mesopotamië ingrijpend. De aanvankelijk onafhankelijke stadstaten raakten steeds vaker verwickeld in onderlinge conflicten over irrigatiekanalen, landbouwgrond, handelsroutes en politieke invloed. Deze voortdurende rivaliteit maakte de weg vrij voor de opkomst van grotere territoriale staten. Rond 2270 v.Chr. werd Sumer onderworpen door Sargon van Akkad, die erin slaagde de Sumerische stadstaten te verenigen binnen het eerste grootschalige territoriale rijk van het Oude Nabije Oosten. Daarmee kwam de politieke zelfstandigheid van Sumer grotendeels ten einde en verschoof het machtscentrum naar de Semitisch sprekende Akkadiërs. Deze politieke verandering betekende echter geenszins het einde van de Sumerische cultuur. Integendeel, de Akkadische koningen namen vrijwel alle belangrijke elementen van de Sumerische beschaving over. Het spijkerschrift bleef in gebruik, religieuze tradities werden voortgezet, administratieve structuren bleven grotendeels intact en de Sumerische taal behield haar hoge culturele status.

Het Sumerisch ontwikkelde zich gedurende deze periode geleidelijk van een levende omgangstaal tot een religieuze, literaire en wetenschappelijke cultuurtaal. Tempels, paleizen en scribenscholen bleven eeuwenlang Sumerische teksten kopiëren en onderwijzen, terwijl het dagelijks gesproken Akkadisch steeds meer de voertaal van bestuur en samenleving werd. Hierdoor ontstond een situatie waarin beide talen gedurende lange tijd naast elkaar functioneerden. Sumerisch bleef de taal van religieuze hymnen, koninklijke inscripties, literaire composities en wetenschappelijke tradities, terwijl het Akkadisch zich ontwikkelde tot de dominante spreek- en bestuurstaal van Mesopotamië.

Aan het einde van de Akkadische overheersing beleefde de Sumerische politieke traditie nog eenmaal een opmerkelijke heropleving tijdens de Derde Dynastie van Ur, die ongeveer tussen 2100 en 2000 v.Chr. regeerde. Onder koningen als Ur-Nammu en Šulgi ontstond een van de best georganiseerde staten uit de gehele Mesopotamische geschiedenis. De administratie bereikte een ongekennde omvang, wetgeving werd systematisch vastgelegd, monumentale bouwprojecten verrezen in de belangrijkste steden en het Sumerisch beleefde een laatste bloeiperiode als officiële taal van koninklijke en religieuze instellingen. Toch was de maatschappelijke werkelijkheid inmiddels blijvend veranderd. Het Akkadisch bleef de dominante omgangstaal van grote delen van de bevolking en zou uiteindelijk het Sumerisch volledig vervangen als gesproken taal. Daarmee eindigde weliswaar de geschiedenis van de Sumeriërs als zelfstandig volk, maar hun culturele erfenis bleef voortleven. Hun schrift, religieuze tradities, administratieve systemen, literaire werken en wetenschappelijke kennis vormden nog meer dan duizend jaar de intellectuele en culturele basis van de Babylonische en Assyrische beschavingen en daarmee van een groot deel van de verdere geschiedenis van het Oude Nabije Oosten.

De archeologische ontdekking van de Sumerische beschaving

De herontdekking van de Sumerische beschaving behoort tot de meest opmerkelijke ontwikkelingen in de geschiedenis van de moderne archeologie. Tot ver in de negentiende eeuw was het bestaan van de Sumeriërs volledig onbekend. Hoewel klassieke auteurs zoals Herodotus, Diodorus Siculus en Strabo uitvoerig schreven over Mesopotamië, en de Bijbel herhaaldelijk verwees naar Babylon, Assyrië en het land Sinear, bezat niemand enig besef van een nog oudere beschaving die eeuwen vóór de Akkadiërs, Babyloniërs en Assyriërs de fundamente van de Mesopotamische cultuur had gelegd. De duizenden kleitabletten die verspreid lagen onder de ruïnes van Zuid-Mesopotamië waren nog onleesbaar, de monumentale ruïneheuvels werden beschouwd als overblijfselen van bijbelse steden en de geschiedenis van de vroegste stedelijke samenleving lag letterlijk verborgen onder meters dikke lagen sediment die zich gedurende millennia hadden opgehoopt. De ontdekking van Sumer betekende daarom niet slechts de identificatie van een onbekend volk, maar een fundamentele uitbreiding van de wereldgeschiedenis. Plotseling bleek dat achter de bekende beschavingen van Babylonië en Assyrië een nog veel oudere cultuur schuilging, die verantwoordelijk was voor talrijke ontwikkelingen die tot dan toe aan latere volken waren toegeschreven.

Een belangrijke stap in deze wetenschappelijke revolutie werd gezet door de Franse oriëntalist Jules Oppert. Tijdens een lezing op 17 januari 1869 introduceerde hij voor het eerst de benaming "Sumer" als aanduiding voor de vroegste bewoners van Zuid-Mesopotamië. Oppert baseerde zijn conclusies op de ontcijfering van Mesopotamische inscripties, waarin onderscheid werd gemaakt tussen de landen Sumer en Akkad. Hij stelde vast dat de oudste spijkerschriftteksten niet in een Semitische taal waren geschreven, maar in een tot dan toe onbekende taal die duidelijk verschilde van het Akkadisch. Daarmee werd de basis gelegd voor de identificatie van de Sumeriërs als een zelfstandige beschaving en voor het ontstaan van een geheel nieuw onderzoeksgebied binnen de assyriologie. Hoewel zijn conclusies aanvankelijk met scepsis werden ontvangen, bleek later archeologisch en taalkundig onderzoek zijn inzichten in belangrijke mate te bevestigen.

De theoretische identificatie van Sumer kreeg een solide archeologische basis toen vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw grootschalige opgravingen begonnen in Zuid-Mesopotamië. Een van de eerste en meest invloedrijke onderzoekers was de Franse diplomaat en archeoloog Ernest de Sarzec, die vanaf 1877 systematische opgravingen uitvoerde in de ruïnestad Girsu, het huidige Tello. Zijn onderzoek bracht duizenden beelden, reliëfs, inscripties en administratieve kleitabletten aan het licht die afkomstig waren uit de Sumerische stadstaat Lagash. Voor het eerst konden onderzoekers een direct beeld vormen van de politieke organisatie, religieuze cultuur en artistieke tradities van een beschaving die tot dan toe volledig onbekend was geweest. De

monumentale diorietbeelden van de heerser Gudea, voorzien van lange Sumerische inscripties, behoren nog altijd tot de beroemdste archeologische vondsten uit het Oude Nabije Oosten en vormden een belangrijke sleutel voor het begrijpen van de Sumerische taal en cultuur.

Vrijwel gelijktijdig ontwikkelden zich ook in andere landen omvangrijke archeologische onderzoeksprogramma's. Tussen 1889 en 1900 organiseerde de University of Pennsylvania onder leiding van John Punnett Peters een reeks grootschalige opgravingen in Nippur, een van de belangrijkste religieuze centra van Sumer. De betekenis van deze opgravingen kan nauwelijks worden overschat. In Nippur werden tienduizenden kleitabletten ontdekt die een ongekennde hoeveelheid informatie opleverden over het dagelijks bestuur, de economie, religie, literatuur en het onderwijs binnen de Sumerische samenleving. Anders dan de spectaculaire beelden en monumenten uit Girsu maakten deze administratieve archieven het mogelijk om de werking van de samenleving van binnenuit te reconstrueren. Zij onthulden hoe tempels werden bestuurd, hoe landbouwopbrengsten werden geregistreerd, hoe arbeiders werden betaald, welke goederen werden verhandeld en hoe schrijvers werden opgeleid. Dankzij deze vondsten veranderde de studie van Sumer van een onderzoek naar losse monumenten in een reconstructie van een complete beschaving.

Aan het begin van de twintigste eeuw werd het archeologische onderzoek verder uitgebreid. In 1902 en 1903 voerde de Duitse archeoloog Robert Koldewey opgravingen uit in Šuruppak, een stad die bekend was uit zowel historische als literaire bronnen. De resultaten leverden opnieuw omvangrijke verzamelingen administratieve teksten op, evenals belangrijke gegevens over de stedelijke structuur, architectuur en economische organisatie van een Sumerische stad. Tegelijkertijd vonden elders in Mesopotamië vergelijkbare opgravingen plaats, waardoor het aantal beschikbare bronnen explosief toenam. Iedere nieuwe opgravingscampagne leverde duizenden kleitabletten, gebouwen, gebruiksvoorwerpen en kunstwerken op die gezamenlijk een steeds completer beeld gaven van de vroegste stedelijke beschaving ter wereld.

De archeologische ontdekkingen werden vrijwel onmiddellijk gevolgd door een reeks fundamentele wetenschappelijke publicaties die de basis legden voor de moderne sumerologie. Een van de eerste grote overzichtswerken was *Découvertes en Chaldée*, gepubliceerd door Léon Heuzey in 1884. Hierin werden de belangrijkste vondsten van Ernest de Sarzec uit Girsu systematisch beschreven en geïllustreerd, waardoor onderzoekers in heel Europa kennis konden nemen van de indrukwekkende materiële cultuur van de Sumeriërs. Kort daarna verscheen François Thureau-Dangins invloedrijke studie *Les Inscriptions de Sumer et d'Akkad* (1905), waarin een groot aantal Sumerische en Akkadische inscripties kritisch werd uitgegeven, vertaald en geanalyseerd. Dit werk vormde gedurende

vele decennia een standaardreferentie voor de studie van het spijkerschrift en de vroegste geschiedenis van Mesopotamië.

Naast de archeologie ontwikkelde zich ook de taalkundige bestudering van het Sumerisch in hoog tempo. Naarmate steeds meer kleitabletten werden ontcijferd, ontstond behoefte aan een systematische beschrijving van de grammatica van deze tot dan toe onbekende taal. Een belangrijke mijlpaal werd bereikt met de publicatie van Arno Poebels *Grundzüge der sumerischen Grammatik* in 1923. Dit werk bood voor het eerst een wetenschappelijk onderbouwde grammaticale analyse van het Sumerisch en maakte het mogelijk om de duizenden nieuw ontdekte teksten veel nauwkeuriger te lezen en te interpreteren. De studie van het Sumerisch ontwikkelde zich hierdoor tot een zelfstandige academische discipline, waarin archeologie, filologie, geschiedenis en cultuurwetenschap nauw met elkaar werden verbonden.

Sinds deze pioniersfase heeft het onderzoek naar Sumer een enorme ontwikkeling doorgemaakt. Nieuwe opgravingstechnieken, radiokoolstofdateringen, satellietbeelden, geoarcheologisch onderzoek en digitale documentatie hebben het inzicht in de vroegste geschiedenis van Zuid-Mesopotamië ingrijpend verdiept. Tienduizenden eerder onbekende kleitabletten zijn gepubliceerd, complete stadsplattegronden zijn gereconstrueerd en archeologische gegevens worden tegenwoordig gecombineerd met klimaatonderzoek, landschapsanalyse en genetische studies. Wat in de negentiende eeuw begon als de identificatie van een onbekende naam in enkele spijkerschriftteksten is uitgegroeid tot een omvangrijk internationaal onderzoeksveld waarin duizenden wetenschappers samenwerken aan de reconstructie van de eerste stedelijke beschaving uit de wereldgeschiedenis. De herontdekking van Sumer heeft daarmee niet alleen onze kennis van Mesopotamië veranderd, maar ook het algemene begrip van het ontstaan van beschaving, stedelijke ontwikkeling en de vroegste geschiedenis van de mensheid fundamenteel verdiept.

HET ONTSTAAN VAN DE STEDELIJKE SAMENLEVING IN SUMER

Aan het einde van het vierde millennium v.Chr. bereikte de ontwikkeling van Zuid-Mesopotamië een beslissende fase in haar geschiedenis. De grote nederzettingen die zich gedurende de voorafgaande eeuwen tijdens de Urukperiode hadden ontwikkeld, groeiden uit tot zelfstandige stedelijke gemeenschappen met een eigen territorium, bestuurlijke organisatie en religieuze identiteit. In plaats van één centraal bestuur ontstond een mozaïek van onafhankelijke stadstaten, die ieder hun eigen politieke, economische en religieuze centrum vormden. Deze stadstaten lagen verspreid over de vruchtbare alluviale vlakte tussen de benedenlopen van de Eufraat en de Tigris en waren door een dicht netwerk van rivieren, irrigatiekanalen en handelsroutes met elkaar verbonden. Tegelijkertijd vormden juist deze waterwegen en de omliggende landbouwgebieden de aanleiding voor voortdurende rivaliteit tussen de verschillende steden. De geschiedenis van het vroege Sumer wordt daardoor gekenmerkt door een dynamisch samenspel van samenwerking, handel, diplomatie en gewapende conflicten, waarbij iedere stad haar eigen belangen probeerde veilig te stellen zonder dat een duurzame politieke eenheid tot stand kwam.

De Sumerische stadstaat was veel meer dan een stedelijke nederzetting alleen. Zij bestond uit een ommuurde stad, omringd door een uitgestrekt agrarisch landschap waarin dorpen, boerderijen, irrigatiekanalen, akkers, boomgaarden, weilanden en moerasgebieden samen één economische eenheid vormden. De stad fungeerde als administratief, religieus en economisch centrum, terwijl de omliggende landbouwgebieden verantwoordelijk waren voor de voedselvoorziening van de stedelijke bevolking. De grenzen tussen de verschillende stadstaten werden zorgvuldig gemarkeerd door natuurlijke waterlopen, kunstmatig aangelegde kanalen en grensstenen, die niet alleen een praktische functie hadden maar tevens een juridische en religieuze betekenis bezaten. Grensgeschillen kwamen regelmatig voor en behoren tot de vroegst gedocumenteerde territoriale conflicten uit de wereldgeschiedenis. In verschillende koninklijke inscripties worden oorlogen beschreven die werden uitgevochten om irrigatiekanalen, vruchtbare landbouwgronden en strategisch gelegen waterwerken. Controle over water betekende immers controle over landbouwproductie, en daarmee over rijkdom, voedselzekerheid en politieke macht.

Elke stadstaat ontwikkelde een uitgesproken eigen identiteit, die nauw verbonden was met haar beschermgod of beschermgodin. Anders dan in moderne staten werd de stad niet beschouwd als bezit van haar menselijke

bewoners, maar als eigendom van de godheid die er resideerde. De tempel vormde daarom letterlijk en symbolisch het hart van de stad. Hier bevond zich de woning van de stadsgod, waar dagelijks rituelen werden uitgevoerd om de kosmische orde en de voorspoed van de gemeenschap te waarborgen. De inwoners zagen zichzelf niet alleen als burgers van een stad, maar vooral als dienaren van hun goddelijke beschermheer. Uruk stond onder de bescherming van de godin Inanna, Nippur was gewijd aan Enlil, Eridu aan Enki, Ur aan de maangod Nanna, Lagash aan Ningirsu en Umma aan de god Šara. Deze religieuze verbondenheid gaf iedere stad een eigen culturele identiteit en verklaart mede waarom de onderlinge rivaliteit tussen de stadstaten vaak een religieuze dimensie kreeg. Een overwinning op een rivaliserende stad werd niet uitsluitend gezien als een militaire triomf, maar tevens als een bewijs dat de eigen beschermgod sterker was dan die van de tegenstander.

De tempel vervulde daarbij een veel bredere functie dan uitsluitend die van religieus heiligdom. Zij was tevens het economische centrum van de stadstaat en beheerde omvangrijke landbouwgronden, kudde vee, werkplaatsen, magazijnen en handelsactiviteiten. Grote aantallen boeren, herders, ambachtslieden, vissers, wevers, metaalbewerkers, pottenbakkers en schrijvers stonden direct of indirect in dienst van de tempeladministratie. De tempel organiseerde irrigatieprojecten, verdeelde landbouwgronden, beheerde voedselvoorraden, verstreekte rantsoenen aan arbeiders en coördineerde de productie van goederen die vervolgens via uitgebreide handelsnetwerken werden verspreid. Hierdoor ontstond een administratief systeem dat een nauwkeurige registratie van arbeid, productie en distributie noodzakelijk maakte. Juist deze groeiende bestuurlijke complexiteit vormde een van de belangrijkste aanleidingen voor de ontwikkeling van het spijkerschrift.

Het bestuur van de stadstaten weerspiegelde deze nauwe verwevenheid van religie en politiek. In de vroegste fasen van de Sumerische geschiedenis werd de stad waarschijnlijk geleid door een bestuurder die in de bronnen wordt aangeduid als *ensi*. Deze titel wordt doorgaans vertaald als stadsvorst, gouverneur of priester-heerser, hoewel geen van deze begrippen de volledige betekenis dekt. De *ensi* was in de eerste plaats de vertegenwoordiger van de beschermgod op aarde en droeg verantwoordelijkheid voor zowel het religieuze als het bestuurlijke functioneren van de stad. Hij zag toe op de organisatie van de irrigatie, de rechtspraak, de tempeladministratie en de verdediging van het territorium. Zijn gezag ontleende hij niet uitsluitend aan militaire macht, maar vooral aan zijn rol als bemiddelaar tussen de goddelijke en menselijke wereld. De legitimiteit van zijn bestuur werd voortdurend bevestigd door religieuze rituelen, offers en ceremoniële handelingen waarmee de gunst van de goden werd verzekerd.

Naarmate de onderlinge concurrentie tussen de stadstaten toenam en militaire conflicten frequenter werden, verscheen naast de *ensi* steeds vaker een tweede

titel: *lugal*, letterlijk "grote man". Oorspronkelijk lijkt deze aanduiding vooral te zijn gebruikt voor militaire leiders die tijdens oorlogssituaties het bevel voerden over de strijdkrachten van de stad. In de loop van de Vroegdynastieke Periode ontwikkelde de functie van *lugal* zich echter tot die van koning in de latere betekenis van het woord. Deze vorsten combineerden militaire, bestuurlijke en religieuze bevoegdheden en presenteerden zich als door de goden gekozen heersers die verantwoordelijk waren voor de bescherming van hun stad en haar bevolking. Hun macht bleef echter onlosmakelijk verbonden met de religieuze tradities van de stad. Anders dan latere absolute monarchen beschouwden zij zichzelf niet als goden, maar als dienaren van de goddelijke orde. Hun belangrijkste taak bestond uit het handhaven van rechtvaardigheid, het beschermen van irrigatiesystemen, het onderhouden van tempels en het waarborgen van de voorspoed die de beschermgod aan de stad schonk.

De politieke structuur van Sumer kende daardoor een opmerkelijk evenwicht tussen stedelijke autonomie en culturele verbondenheid. Iedere stadstaat bezat haar eigen bestuur, haar eigen beschermgod, haar eigen economische organisatie en vaak zelfs haar eigen lokale tradities. Tegelijkertijd deelden de verschillende steden een gemeenschappelijke taal, een vergelijkbaar religieus wereldbeeld, hetzelfde schriftsysteem, overeenkomstige juridische tradities en een grotendeels gedeelde materiële cultuur. Tempelarchitectuur, administratieve praktijken, literaire teksten en artistieke stijlen vertonen over het gehele Sumerische gebied een opvallende samenhang. Hierdoor ontstond een beschaving die politiek sterk gefragmenteerd was, maar cultureel een grote mate van eenheid vertoonde.

De voortdurende rivaliteit tussen de stadstaten stimuleerde bovendien technologische en bestuurlijke innovatie. Iedere stad probeerde haar irrigatiesystemen efficiënter te organiseren, haar tempelcomplexen monumentaler te bouwen en haar economische invloed uit te breiden. Handelscontacten met Anatolië, Iran, de Levant, Dilmun en de Indusbeschaving brachten nieuwe grondstoffen, ideeën en technieken naar Zuid-Mesopotamië. Tegelijkertijd dwongen oorlogen en grensconflicten de verschillende steden tot verdere professionalisering van bestuur en administratie. Juist deze voortdurende wisselwerking tussen samenwerking en concurrentie maakte de Sumerische stadstaat tot een uitzonderlijk dynamisch maatschappelijk model.

De stadstaten van Sumer vormden daarmee de eerste duurzame politieke gemeenschappen waarin stedelijke economie, religieuze instituties, administratieve bureaucratie en territoriaal bestuur volledig met elkaar waren geïntegreerd. Zij waren geen primitieve voorlopers van latere staten, maar hoogontwikkelde samenlevingen die reeds aan het einde van het vierde millennium v.Chr. beschikten over complexe bestuursstructuren, gespecialiseerde arbeid, internationale handelsnetwerken en een verfijnde

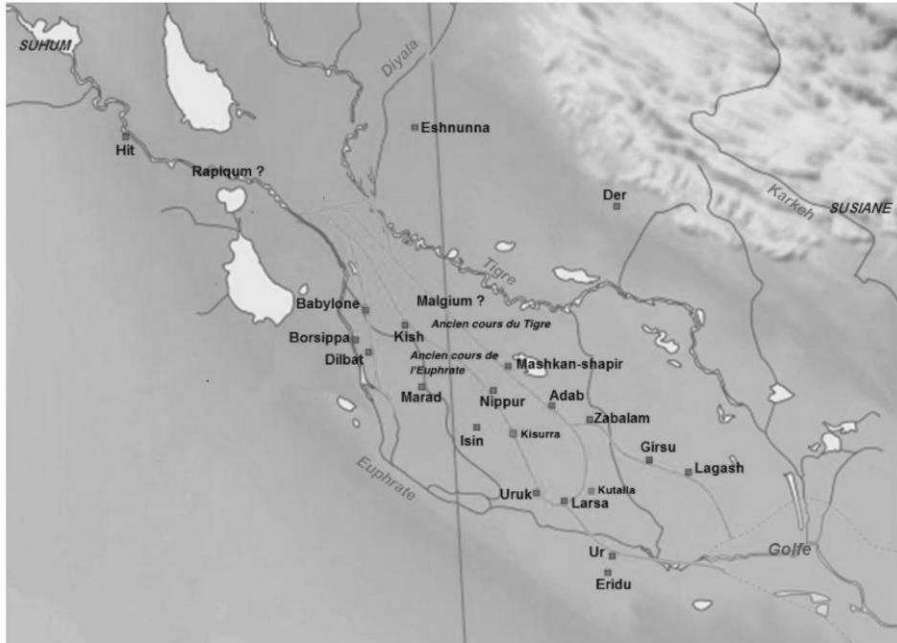
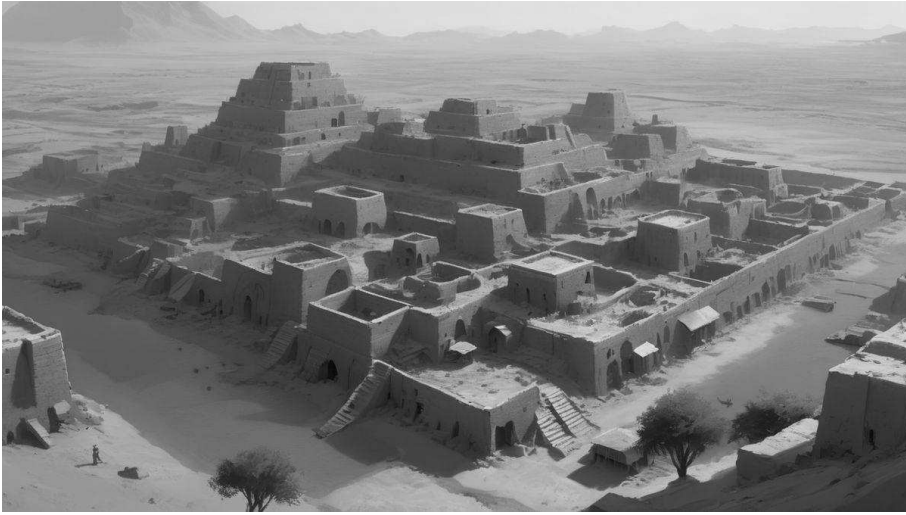
religieuze ideologie. Vanuit deze relatief kleine, maar buitengewoon invloedrijke stadstaten ontwikkelden zich de politieke, economische en culturele tradities die gedurende de daaropvolgende duizenden jaren de geschiedenis van Mesopotamië en een groot deel van het Oude Nabije Oosten zouden bepalen. De Sumerische stadstaat kan daarom met recht worden beschouwd als een van de meest fundamentele institutionele innovaties uit de geschiedenis van de menselijke beschaving.

ERIDU – DE EERSTE STAD VAN SUMER

Eridu (Sumerisch: 𒂍𒅗, *NUN.KI*; *Eridugki*; Akkadisch: *Iritu*) behoort tot de meest bijzondere archeologische vindplaatsen van het Oude Nabije Oosten en wordt door veel onderzoekers beschouwd als de oudste stad van Zuid-Mesopotamië. De stad lag op de plaats van het huidige Tell Abu Shahrain, in de provincie Dhi Qar in Zuid-Irak, ongeveer vierentwintig kilometer ten zuidwesten van de latere stad Ur. Hoewel de vraag welke nederzetting werkelijk de oudste stad ter wereld was onderwerp van wetenschappelijke discussie blijft, neemt Eridu binnen de Mesopotamische traditie een uitzonderlijke positie in. Niet alleen archeologische opgravingen, maar ook de Sumerische Koningslijst en talrijke religieuze teksten beschrijven Eridu als de plaats waar het koningschap voor het eerst uit de hemel neerdaalde en waar de menselijke beschaving haar eerste gestalte kreeg.

De ligging van Eridu was van fundamenteel belang voor haar ontwikkeling. Tegenwoordig ligt de stad midden in een droog landschap, maar tijdens het zesde en vijfde millennium v.Chr. bevond zij zich dicht bij de toenmalige kustlijn van de Perzische Golf en aan de rand van een uitgestrekt moerasgebied dat werd gevoed door de benedenlopen van de Eufraat en de Tigris. Dit

landschap bood uitzonderlijk gunstige omstandigheden voor menselijke bewoning. Visserij, jacht op watervogels, rietteelt en irrigatielandbouw vormden samen een veelzijdige economische basis waarop een permanente nederzetting kon ontstaan. Juist deze combinatie van natuurlijke rijkdommen maakte het mogelijk dat Eridu reeds tijdens de Ubaidperiode uitgroeide tot een belangrijk regionaal centrum.

Archeologisch onderzoek laat zien dat de geschiedenis van Eridu niet begon als een grote stad, maar als een relatief bescheiden nederzetting die gedurende vele eeuwen geleidelijk groeide. Opgravingen hebben aangetoond dat zich onder de latere tempel een opeenvolging bevindt van tientallen bouwfasen die teruggaan tot het zesde millennium v.Chr. Iedere generatie bouwde haar heiligdom boven op de resten van het vorige gebouw, waardoor een kunstmatige heuvel ontstond die uiteindelijk uitgroeide tot de archeologische tell die tegenwoordig zichtbaar is. Deze opeenvolgende tempels vormen een van de duidelijkste voorbeelden van religieuze continuïteit in de vroege geschiedenis van Mesopotamië. Zij tonen aan dat dezelfde heilige plaats gedurende meer dan drieduizend jaar onafgebroken haar religieuze betekenis behield.

Binnen de religieuze traditie van Sumer was Eridu bovenal de stad van de god Enki, de god van het zoete grondwater, wijsheid, scheppingskracht, ambachtelijke kennis en magie. In de Akkadische periode werd deze god bekend onder de naam Ea, maar zijn fundamentele eigenschappen bleven grotendeels onveranderd. Volgens de Sumerische mythologie was Enki niet alleen de beschermgod van Eridu, maar tevens de godheid die de mensheid beschaving schonk. Hij was de bewaker van de *me*, de goddelijke beginselen waarin alle aspecten van cultuur, bestuur, techniek, kunst, religie en maatschappelijke orde waren vastgelegd. Hierdoor werd Eridu niet slechts beschouwd als een geografische plaats, maar als het mythische centrum waar de goddelijke wijsheid de menselijke wereld bereikte.

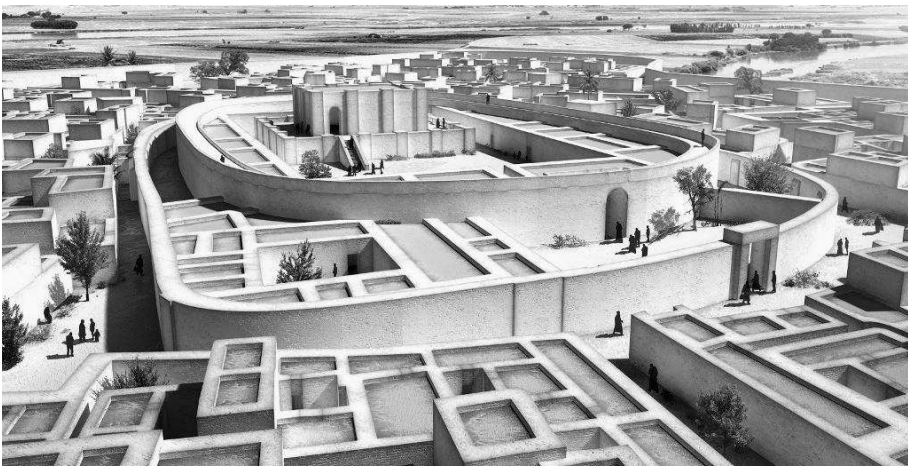
De gemalin van Enki was de godin Damkina, die in latere Babylonische tradities eveneens een belangrijke plaats innam binnen de Mesopotamische godenwereld. Samen vormden zij het goddelijke paar dat over de stad waakte en de vruchtbaarheid van land en water waarborgde. De inwoners van Eridu zagen hun stad dan ook als een plaats waar de grenzen tussen de goddelijke en menselijke wereld bijzonder dun waren. Dagelijkse rituelen, offers en processies waren erop gericht de harmonie tussen beide werkelijkheden te bewaren.

Het religieuze hart van Eridu werd gevormd door de tempel E-Abzu (*É-abzu*), letterlijk "Huis van de Abzu". Deze naam verwijst naar de onderaardse zoetwaterocean waarvan de Sumeriërs geloofden dat alle leven afkomstig was. Volgens hun kosmologie bevond zich onder de aarde een immense watermassa, de *Abzu*, waaruit bronnen, rivieren en vruchtbaarheid voortkwamen. Enki werd beschouwd als de heerser van deze onderwereld van zoet water en daarom werd zijn tempel gebouwd als zijn aardse verblijfplaats. De tempel was niet

uitsluitend een religieus centrum, maar tevens een economisch, bestuurlijk en intellectueel instituut waarin landbouwgronden werden beheerd, voedselvoorraden werden opgeslagen, ambachtslieden werkzaam waren en administratieve activiteiten plaatsvonden.

In verschillende Sumerische tempelhymnen wordt de tempel van Enki bezongen als een gebouw van buitengewone pracht. De teksten beschrijven hoe de tempel was versierd met goud en lapis lazuli, twee materialen die de rijkdom en heiligheid van het goddelijke domein symboliseerden. De fundering rustte volgens de hymnen in de *Abzu*, waarmee werd benadrukt dat de tempel letterlijk en symbolisch verbonden was met de bron van alle leven. Hoewel dergelijke beschrijvingen een sterk religieus en literair karakter bezitten, weerspiegelen zij tegelijkertijd de uitzonderlijke status die de tempel van Eridu binnen de Sumerische religieuze wereld innam.

Archeologisch onderzoek heeft bevestigd dat de tempel van Eridu gedurende duizenden jaren voortdurend werd uitgebreid en vernieuwd. Iedere nieuwe generatie bouwde een grotere en monumentaler versie boven op de oudere constructie. Hierdoor ontstond uiteindelijk een verhoogd tempelpplatform dat als voorloper kan worden beschouwd van de latere ziggurats die zo kenmerkend werden voor de Mesopotamische steden. De ontwikkeling van de tempel weerspiegelt tegelijkertijd de groei van de samenleving zelf: naarmate de bevolking toenam en de bestuurlijke organisatie complexer werd, groeide ook het religieuze centrum uit tot een monumentaal complex dat de macht van zowel de godheid als de stedelijke gemeenschap zichtbaar maakte.

Eridu vervulde bovendien een centrale plaats binnen de Sumerische scheppingsmythologie. In verschillende literaire teksten wordt de stad voorgesteld als de eerste plaats waar de goden orde brachten in een wereld die aanvankelijk uit water en chaos bestond. Ook de Sumerische Koningslijst opent haar overzicht van de geschiedenis met Eridu. Nadat "het koningschap uit de hemel was neergedaald", zo vermeldt de tekst, werd Eridu de eerste stad waarin een menselijke heerser regeerde. Hoewel deze traditie niet als een letterlijk historisch verslag kan worden gelezen, laat zij zien hoe de Mesopotamiërs zelf hun verleden interpreteerden. Voor hen vormde Eridu het symbolische beginpunt van beschaving, koningschap en religieuze orde.

De invloed van Eridu bleef ook in latere perioden zichtbaar. Zelfs toen steden als Uruk, Ur, Lagash, Babylon en Nineve uitgroeiden tot politieke machtscentra, bleef Eridu een plaats met een uitzonderlijk religieus prestige. Opmerkelijk genoeg kreeg zelfs een religieuze wijk in Babylon de naam Eridu, waarin zich onder meer de beroemde Esagila-tempel van Marduk bevond. Dit toont aan dat de naam Eridu in de Babylonische traditie niet langer uitsluitend verwees naar een geografische stad, maar tevens een symbool was geworden voor oeroude wijsheid, religieuze legitimiteit en de oorsprong van de Mesopotamische beschaving.

Voor de moderne archeologie vormt Eridu een van de belangrijkste vindplaatsen voor het begrijpen van de overgang van landbouwgemeenschappen naar stedelijke beschavingen. De opeenvolgende tempellagen, woonhuizen, aardewerktradities, irrigatiesystemen en materiële cultuur laten zien hoe een kleine nederzetting zich gedurende millennia ontwikkelde tot een religieus en bestuurlijk centrum waarvan de invloed zich over heel Zuid-Mesopotamië uitstreckte. Daarmee vertegenwoordigt Eridu niet alleen een van de oudste steden uit de geschiedenis, maar ook een van de vroegste voorbeelden van een samenleving waarin religie, economie, bestuur en cultuur samenkwamen in een stedelijke gemeenschap. De stad vormt daardoor een onmisbare schakel in het begrijpen van de geboorte van de beschaving.

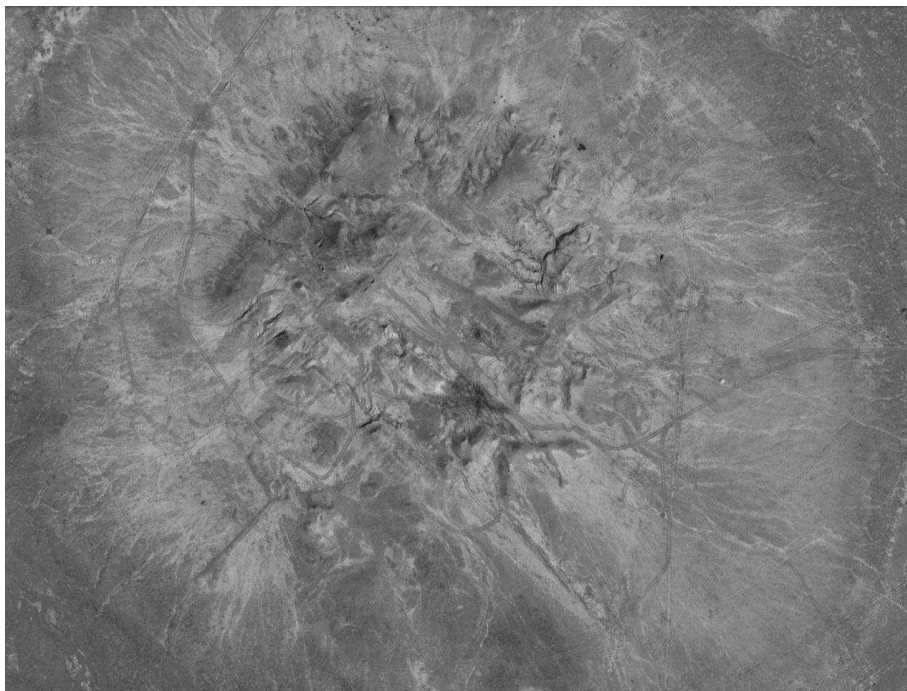
Bronnen bij de illustraties

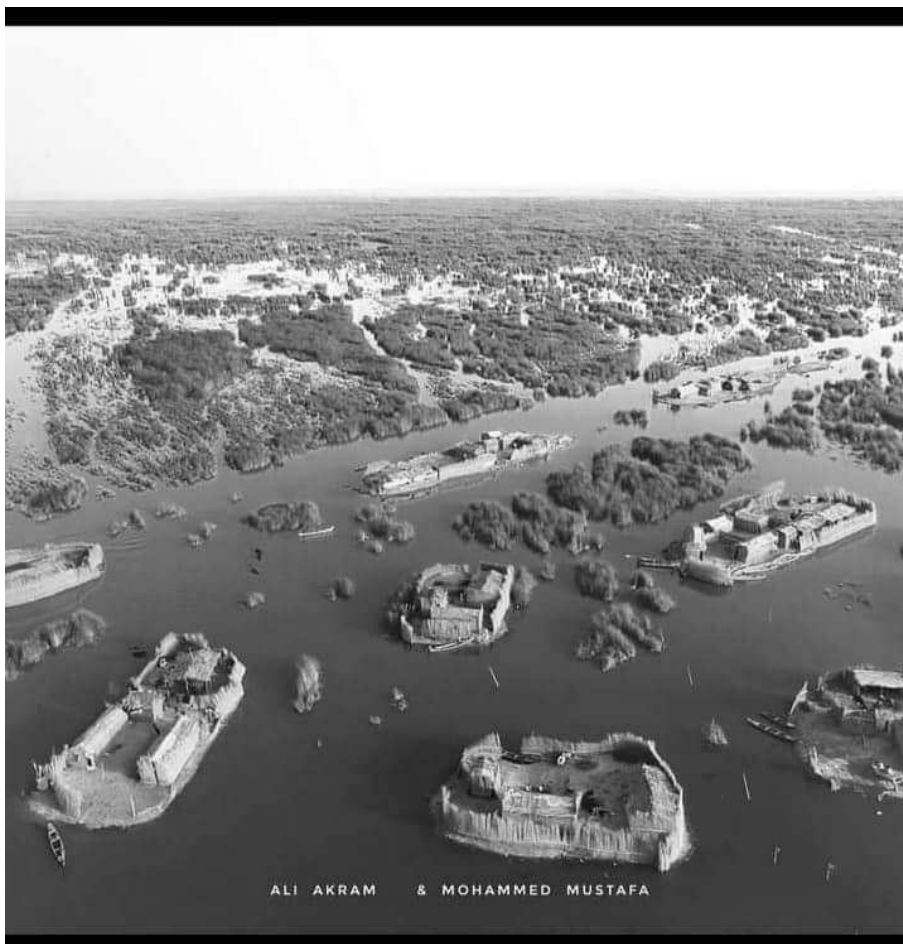
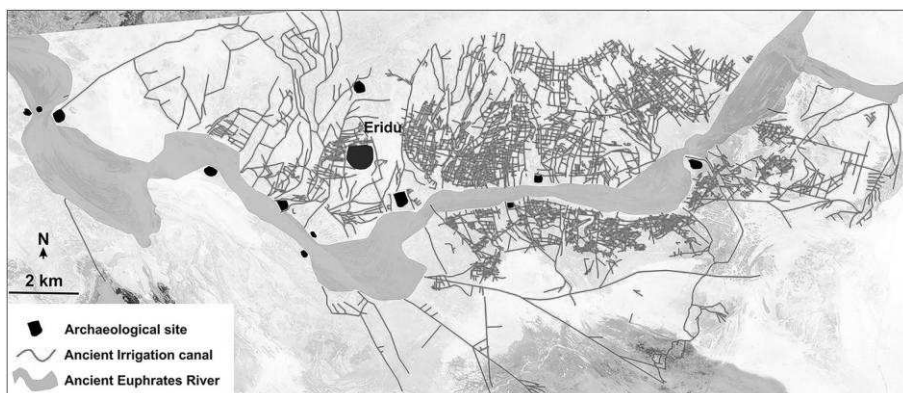
1. Luchtfoto en opgravingsbeelden van Tell Abu Shahrain (Eridu) – opgravingsdocumentatie van het voormalige Iraqi State Board of Antiquities and Heritage en internationale archeologische expedities.
2. Reconstructietekeningen van Eridu en de E-Abzu-tempel – gebaseerd op de publicaties van Fuad Safar, Seton Lloyd en Abbas Al-Rawi.
3. Kaart van Zuid-Mesopotamië – samengesteld op basis van archeologische en historische reconstructies van de loop van de Eufraat en de Tigris tijdens het vierde en derde millennium v.Chr.
4. Afbeeldingen van Enki en Mesopotamische kunstvoorwerpen – museumcollecties van onder meer het British Museum (Londen), het

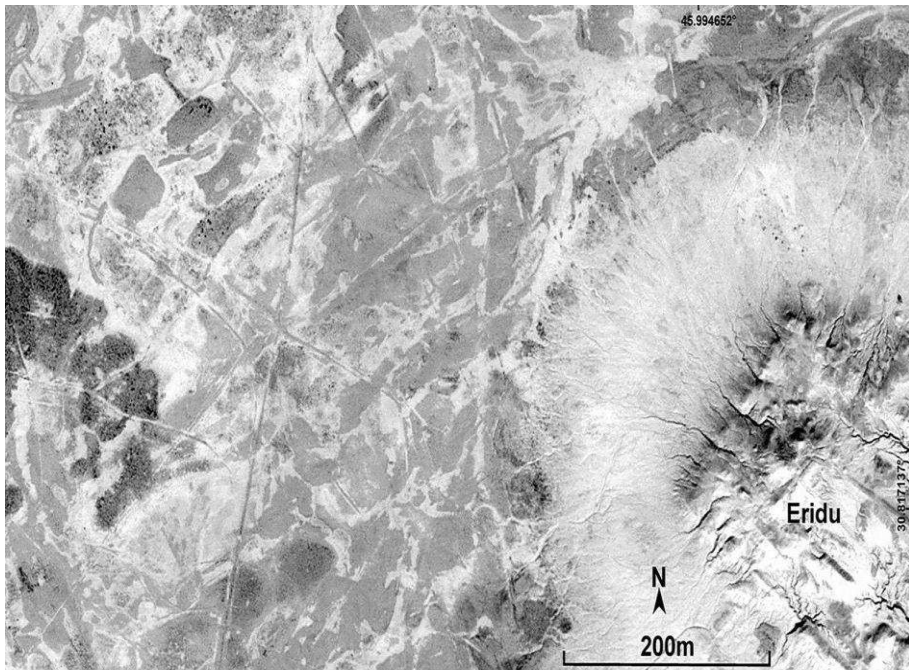
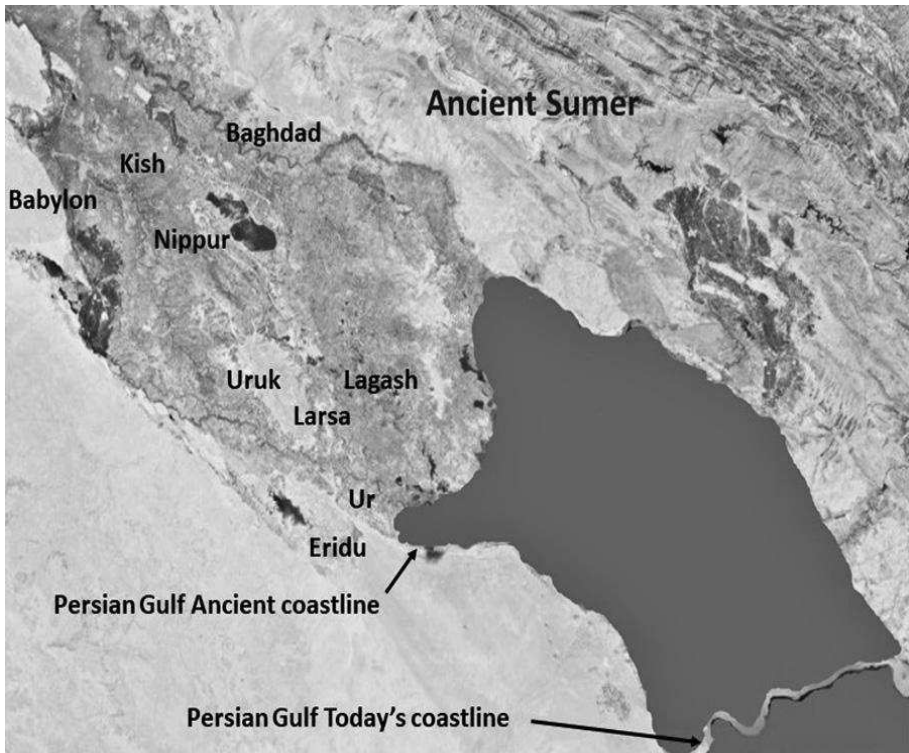
Louvre (Parijs), het Vorderasiatisches Museum (Berlijn) en het Iraq Museum (Bagdad).

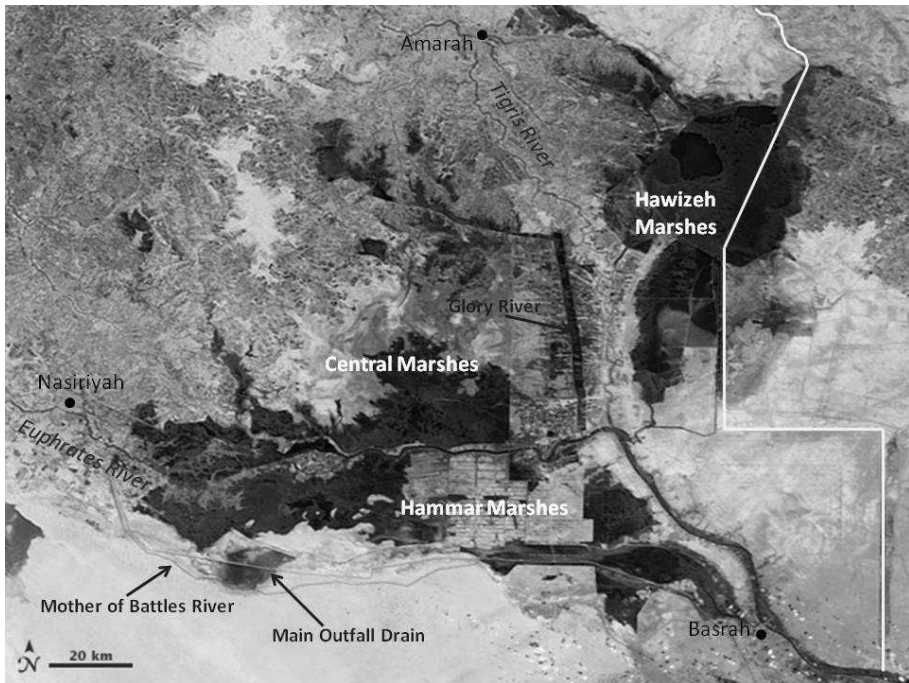
De geografische ligging van Eridu

De geografische ligging van Eridu vormt een van de belangrijkste sleutels tot het begrijpen van het ontstaan van de Sumerische beschaving. Geen enkele stad kan los worden gezien van het landschap waarin zij ontstond, en dat geldt in bijzondere mate voor Eridu. De natuurlijke omgeving bepaalde niet alleen de economische mogelijkheden van de eerste bewoners, maar beïnvloedde eveneens hun religieuze denkwereld, hun architectuur, hun waterbeheer en uiteindelijk zelfs hun kosmologische voorstellingen. Het huidige droge landschap van Zuid-Irak geeft slechts een beperkte indruk van de omgeving waarin de eerste inwoners van Eridu leefden. Gedurende het zesde en vijfde millennium v.Chr. zag dit gebied er fundamenteel anders uit dan tegenwoordig. De kustlijn van de Perzische Golf lag aanzienlijk noordelijker, terwijl een uitgebreid netwerk van rivieren, lagunes, moerassen en seizoensgebonden waterbekkens het landschap domineerde. Juist deze dynamische overgangszone tussen land en water bood de voorwaarden waaronder een van de oudste stedelijke gemeenschappen uit de wereldgeschiedenis kon ontstaan.

Eridu werd gebouwd op een natuurlijke verhoging binnen een uitgestrekte laaggelegen depressie die zich over ongeveer vierentwintig kilometer uitstrekte. Deze natuurlijke verheffing bood een relatief veilige vestigingsplaats in een landschap dat gedurende grote delen van het jaar werd beïnvloed door wisselende waterstanden. De depressie waarin de stad lag, wordt tegenwoordig aangeduid als de As Sulaybiyat-depressie, vroeger bekend onder de naam Khor en-Nejeif. Gedurende de wintermaanden, wanneer de neerslag in het stroomgebied van de Eufraat toenam, veranderde deze laagvlakte in een uitgestrekt seizoensmeer (*sebkha*). Tussen ongeveer november en april vulde het bekken zich met water dat werd aangevoerd via de Wadi Khanega en andere tijdelijke waterlopen. Hierdoor ontstond een voortdurend veranderend landschap waarin droge gronden, ondiepe meren, moerasgebieden en rivierarmen elkaar afwisselden.

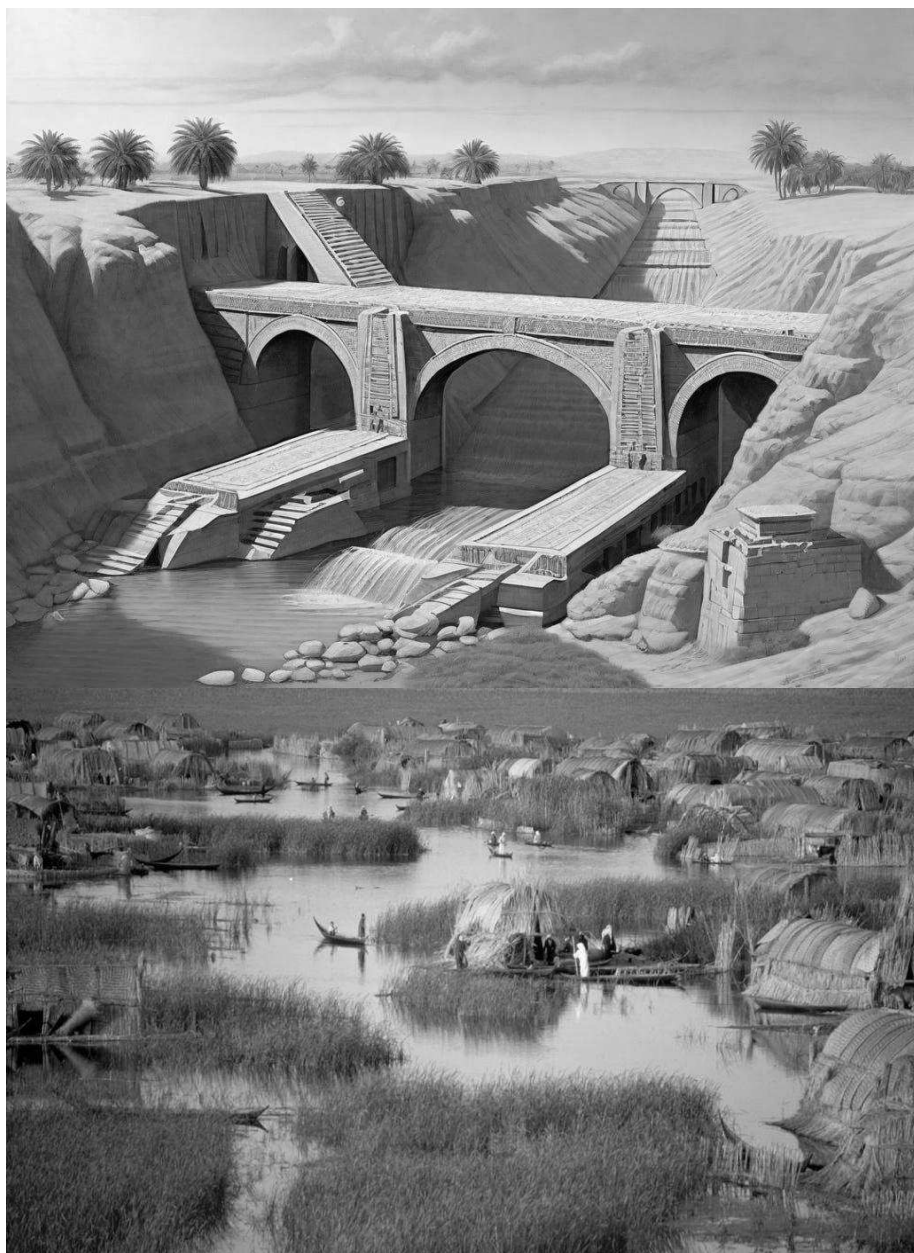
Voor de bewoners van Eridu vormde deze seizoensdynamiek geen bedreiging, maar juist een essentiële bestaansvoorwaarde. Het water bracht vruchtbaar slib aan dat de landbouwgronden verrijkte, terwijl de moerasgebieden een overvloed aan natuurlijke hulpbronnen leverden. Vis, watervogels, riet, klei en zoet water waren ruim beschikbaar en vormden de basis van een gevarieerde economie. De eerste bewoners combineerden irrigatielandbouw met visserij, jacht en veeteelt, waardoor zij minder afhankelijk waren van één enkele voedselbron dan veel andere vroege landbouwgemeenschappen. Deze economische

veelzijdigheid verklaart mede waarom Eridu zich reeds vroeg ontwikkelde tot een permanent nederzettingencentrum.

De aanwezigheid van een natuurlijke zandsteenrug, de Hazem, speelde eveneens een belangrijke rol in de landschappelijke ontwikkeling van Eridu. Deze rug scheidde de nederzetting van de hoofdstroom van de Eufraat en fungeerde als een natuurlijke barrière tegen overstromingen. Tegelijkertijd maakte zij gecontroleerde toegang tot rivierwater mogelijk via kleinere waterlopen en kunstmatig aangelegde kanalen. Hierdoor konden de bewoners het beschikbare water reguleren en gebruiken voor irrigatie zonder voortdurend bloot te staan aan de verwoestende gevolgen van ongecontroleerde rivieroverstromingen. Deze combinatie van natuurlijke bescherming en gecontroleerde wateraanvoer vormde een uitzonderlijk gunstige uitgangspositie voor de ontwikkeling van een permanente nederzetting.

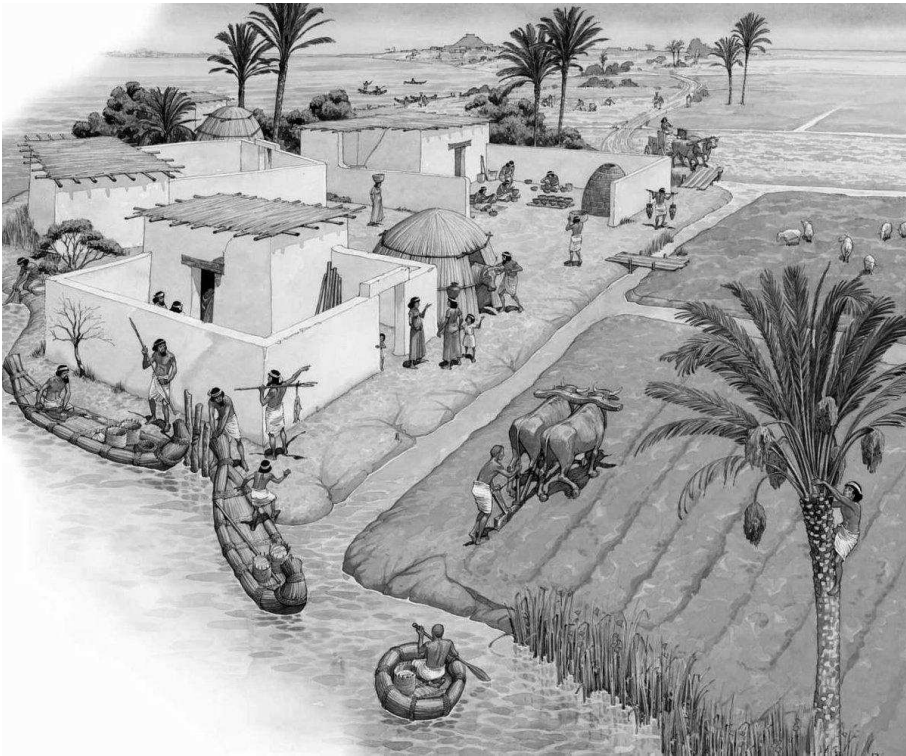
De topografie van Eridu laat zien dat de vroege Sumeriërs hun leefomgeving niet passief ondergingen, maar haar actief vormgaven. Al tijdens de Ubaidperiode werden de eerste eenvoudige irrigatiekanalen aangelegd waarmee water uit de rivier gecontroleerd naar de akkers kon worden geleid. Naarmate de nederzetting groeide, werd dit systeem steeds verder uitgebreid en ontstond een ingewikkeld netwerk van waterwegen dat zowel landbouw, transport als voedselvoorziening ondersteunde. Water was daarmee niet slechts een natuurlijk gegeven, maar het centrale organiserende principe van de gehele samenleving. Zonder voortdurende controle over de waterhuishouding zou permanente bewoning van Zuid-Mesopotamië onmogelijk zijn geweest.

Even belangrijk was de directe nabijheid van de uitgestrekte Hammar-moerassen, die zich ten oosten van de As Sulaybiyat-depressie uitstrekten. Deze moerasgebieden behoren tot de oudste wetlands ter wereld en vormden gedurende duizenden jaren een van de meest productieve ecosystemen van het Oude Nabije Oosten. Voor de bewoners van Eridu leverden zij een vrijwel onuitputtelijke hoeveelheid bouwmaterialen, voedsel en grondstoffen. Riet werd gebruikt voor woningen, boten, manden, matten en dakconstructies; klei uit de moerasoever vormde de grondstof voor bakstenen, aardewerk en administratieve kleitabletten; vis en watervogels waren belangrijke voedselbronnen; en het moeras bood uitstekende mogelijkheden voor het houden van vee op de vochtige graslanden.

De invloed van dit waterlandschap reikte verder dan de economie alleen. Ook de religieuze voorstellingen van de Sumeriërs werden diepgaand beïnvloed door hun omgeving. De voortdurende aanwezigheid van water verklaart mede waarom de god Enki juist in Eridu zijn woonplaats had. Als heer van de *Abzu*, de onderaardse zoetwateroceaan waaruit volgens de Sumeriërs alle leven voortkwam, belichaamde Enki de levenschenkende kracht van het water waarop de gehele samenleving afhankelijk was. De keuze om zijn belangrijkste heiligdom juist in Eridu te vestigen weerspiegelde daarom niet alleen een religieuze traditie, maar ook een directe relatie tussen landschap en kosmologie. Voor de bewoners van Eridu was het water dat hun akkers bevloede dezelfde goddelijke kracht die volgens hun scheppingsverhalen de wereld had voortgebracht.

Paleo-ecologisch onderzoek heeft bovendien aangetoond dat de ligging van Eridu gedurende de millennia voortdurend veranderde. Door sedimentatie, verschuivende rivierlopen en de langzame terugtrekking van de kustlijn kwam de stad steeds verder van de Perzische Golf af te liggen. Waar Eridu tijdens haar vroegste geschiedenis waarschijnlijk dicht bij de kust lag en mogelijk zelfs toegang had tot maritieme handelsroutes, bevond zij zich tegen het einde van het derde millennium v.Chr. tientallen kilometers landinwaarts. Deze veranderingen hadden belangrijke economische gevolgen. De rol van de stad als

kustnederzetting nam geleidelijk af, terwijl andere centra, zoals Ur, profiteerden van gunstiger verbindingen met de Golf en uitgroeiden tot belangrijke handelsmetropolen. De geschiedenis van Eridu laat daarmee zien hoe nauw de ontwikkeling van steden in Zuid-Mesopotamië verbonden was met de voortdurende veranderingen van het rivier- en kustlandschap.

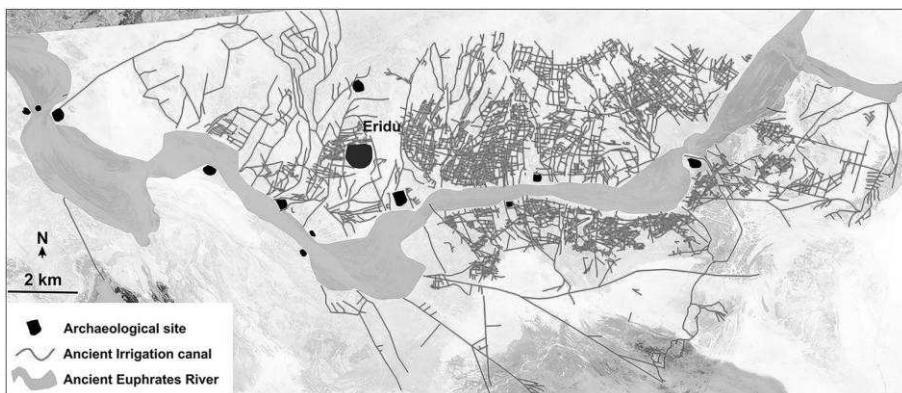
De topografie van Eridu vormt daarmee veel meer dan een geografische achtergrond. Zij verklaart waarom juist op deze plaats een van de oudste stedelijke gemeenschappen van de wereld kon ontstaan. De combinatie van een natuurlijke verhoging, vruchtbare overstromingsvlaktes, uitgestrekte moerasgebieden, toegang tot zoet water, nabijheid van de toenmalige kustlijn en de mogelijkheid tot gecontroleerde irrigatie schiep uitzonderlijke voorwaarden voor langdurige bewoning. Het landschap leverde niet alleen voedsel en grondstoffen, maar bepaalde ook de religieuze beleving, de economische organisatie en de politieke ontwikkeling van de eerste Sumerische samenleving. Eridu kan daarom worden beschouwd als een treffend voorbeeld van de wijze waarop natuur en cultuur elkaar wederzijds vormgaven tijdens de geboorte van de beschaving.

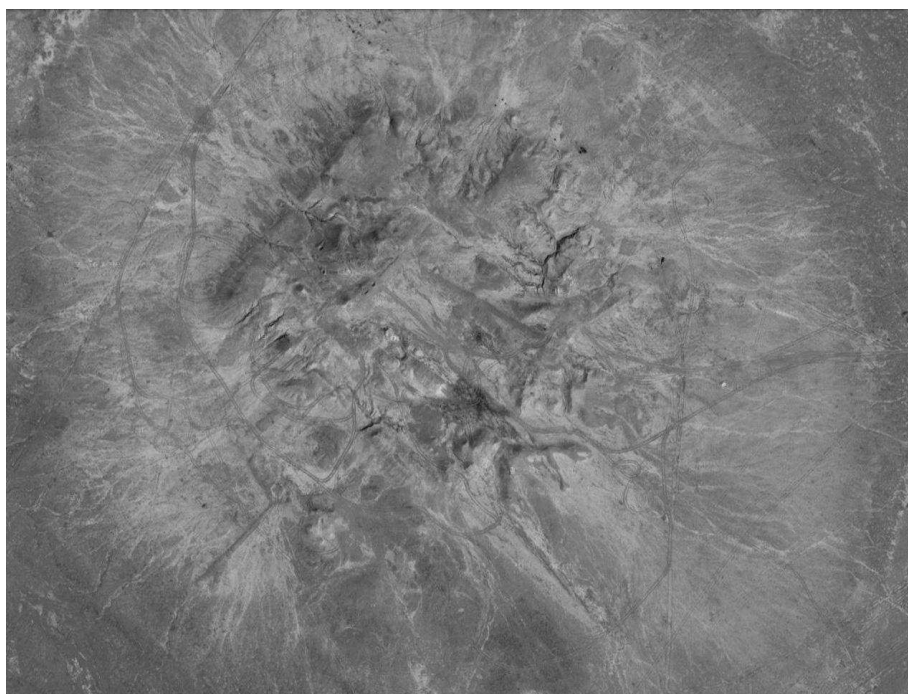
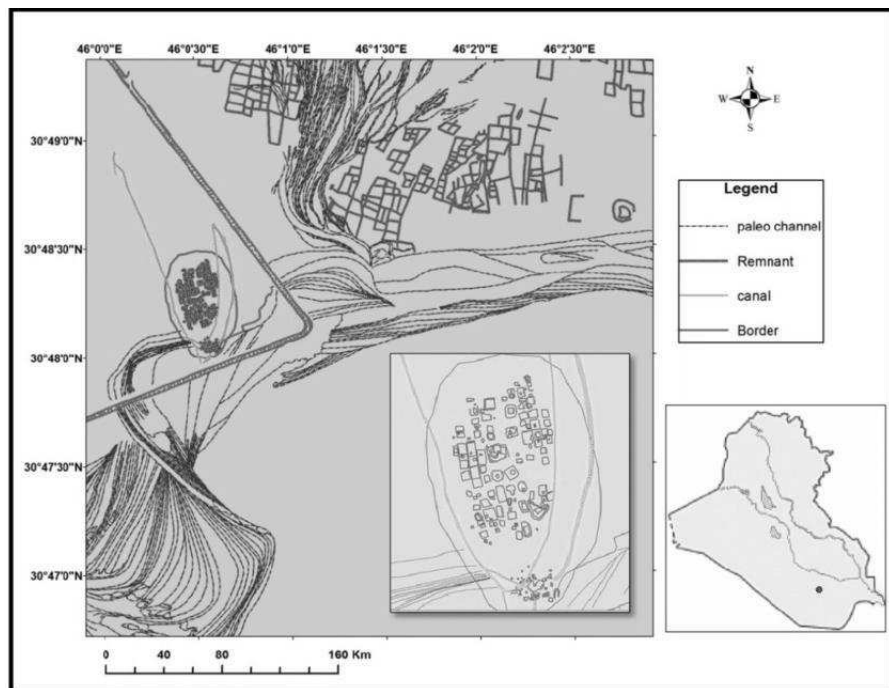
Bronvermelding bij de illustraties

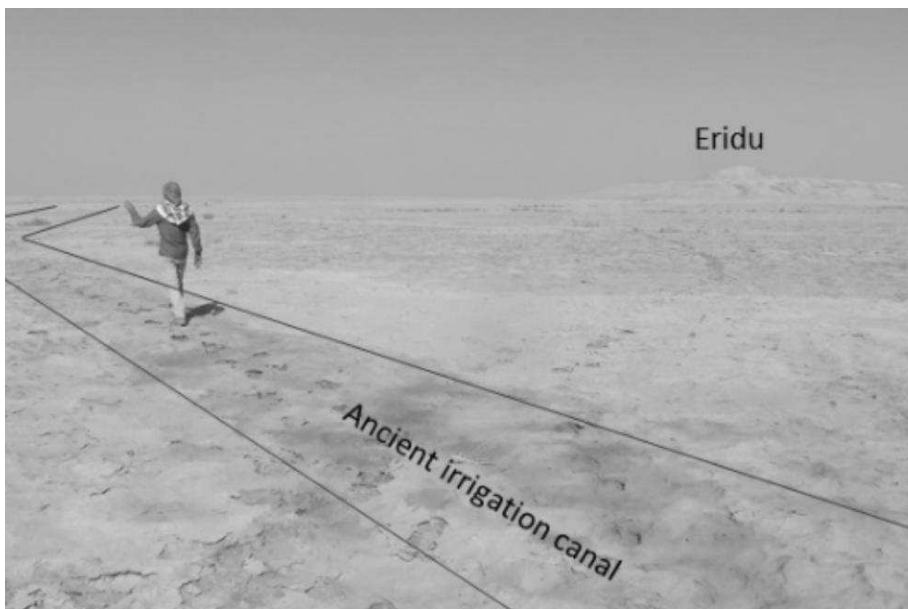
1. Satellietbeelden en luchtfoto's van Tell Abu Shahrain (Eridu): NASA Earth Observatory; ESA Copernicus Sentinel-2; Iraqi State Board of Antiquities and Heritage.
2. Topografische reconstructies van Zuid-Mesopotamië: Harriet Crawford, *Sumer and the Sumerians* (Cambridge University Press); Guillermo Algaze, *The Uruk World System*; Jennifer Pournelle, onderzoek naar de paleogeografie van Zuid-Mesopotamië.
3. Hammar Marshes en het Mesopotamische moeraslandschap: UNESCO World Heritage Centre – *The Ahmar of Southern Iraq*; Nature Iraq; Ramsar Convention on Wetlands.
4. Reconstructies van irrigatiesystemen en rietarchitectuur: British Museum; University of Pennsylvania Museum; Iraqi Marshlands Project; McGuire Gibson, *The Ancient Cities of Iraq*.

Het landschap en de archeologische structuur van Eridu

De ruimtelijke ontwikkeling van Eridu weerspiegelt de nauwe relatie tussen de vroege Sumerische samenleving en het waterlandschap van Zuid-Mesopotamië. Gedurende het derde millennium v.Chr. was de stad niet geïsoleerd gelegen, maar maakte zij deel uit van een uitgebreid netwerk van natuurlijke rivierarmen en kunstmatig aangelegde waterwegen die de verschillende Sumerische stadstaten met elkaar verbonden. Een van de belangrijkste infrastructurele voorzieningen was het kanaal dat in de Sumerische bronnen bekendstaat als *Id edin-Eridugki*, letterlijk "het kanaal van de vlakte van Eridu". Dit kanaal verbond de stad rechtstreeks met de Eufraat en speelde een cruciale rol in de economische en religieuze ontwikkeling van Eridu. Via deze waterweg konden landbouwproducten, bouwmaterialen, handelsgoederen en reizigers de stad bereiken, terwijl tegelijkertijd de irrigatie van de omliggende akkers werd verzekerd. Het belang van dit kanaal reikte veel verder dan uitsluitend transport of landbouw. Waterwegen vormden de levensaders van de Sumerische beschaving. Zij bepaalden de ligging van steden, maakten intensieve landbouw mogelijk en vormden de snelste verbindingen tussen de verschillende stedelijke centra. De bewoners van Eridu beschikten hierdoor over directe contacten met steden als Ur, Uruk, Nippur en Lagash, evenals met handelsroutes die uiteindelijk toegang boden tot de Perzische Golf. Door de voortdurende afzetting van rivierafzettingen veranderde de loop van de Eufraat echter geleidelijk. De rivier verplaatste zich in de loop van de eeuwen steeds verder naar het westen, waardoor het oorspronkelijke kanaal langzaam zijn economische betekenis verloor. Tegenwoordig is het water verdwenen, maar archeologen kunnen het oude tracé nog steeds volgen aan de hand van een reeks lage archeologische heuvels (*tells*) waarop aardewerk uit het tweede millennium v.Chr. en latere begraafplaatsen zijn aangetroffen. Deze overblijfselen vormen tastbare herinneringen aan een infrastructuur die ooit het hart vormde van de stedelijke economie.

Het archeologische complex van Eridu bestaat niet uit één enkele ruïneheuvel, maar uit een uitgestrekt landschap waarin meerdere afzonderlijke tells verspreid liggen. Gezamenlijk vormen deze heuvels de opeenvolgende resten van duizenden jaren menselijke bewoning. De grootste en bekendste daarvan is de centrale heuvel van Abu Shahrain, die een oppervlakte beslaat van ongeveer 580 bij 540 meter en een hoogte bereikt van ongeveer vijfentwintig meter. Deze indrukwekkende verheffing vormt het religieuze en historische hart van Eridu. Hier bevond zich de beroemde tempel van Enki, die gedurende duizenden jaren steeds opnieuw werd herbouwd, evenals de monumentale ziggurat uit de Derde Dynastie van Ur. Onder de latere tempelcomplexen hebben archeologen resten aangetroffen van veel oudere heiligdommen die teruggaan tot de Ubaidperiode, waardoor deze locatie een vrijwel ononderbroken religieuze continuïteit laat zien vanaf het zesde millennium v.Chr. Daarnaast zijn in dit gebied karakteristieke plano-convexe bakstenen uit de Vroegdynastieke Periode gevonden, evenals een omvangrijke begraafplaats uit de Ubaidperiode. Deze opeenstapeling van archeologische lagen maakt de centrale tell tot een van de belangrijkste bronnen voor het onderzoek naar de vroegste stedelijke ontwikkeling van Mesopotamië.

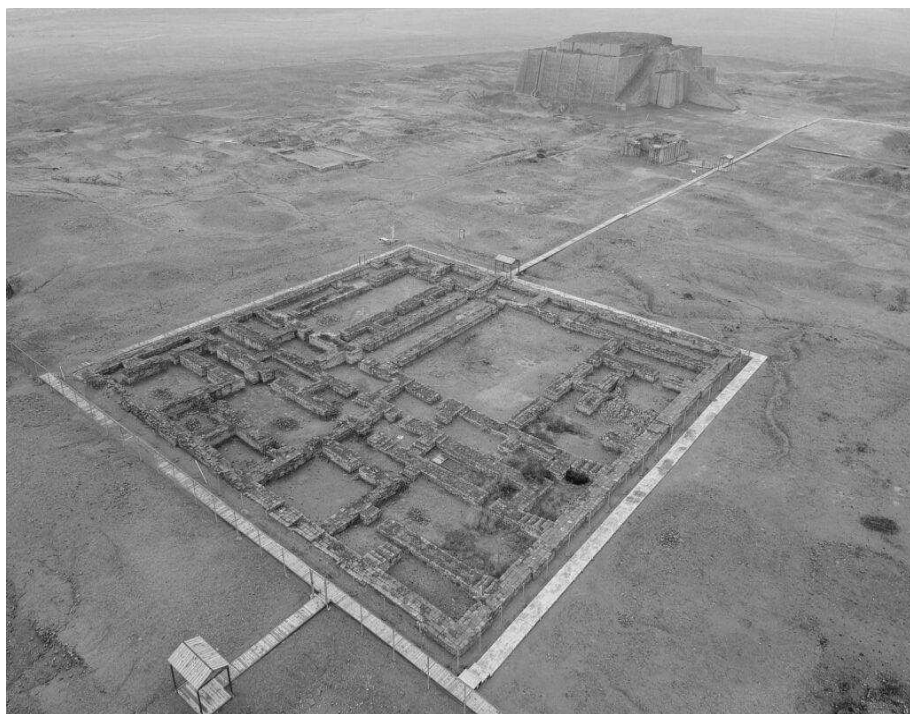
Ongeveer één kilometer ten noorden van de hoofdheuvel bevindt zich een tweede archeologische verheffing die een geheel andere functie lijkt te hebben vervuld. Hier zijn de resten blootgelegd van een paleis uit de Vroegdynastieke Periode, samen met delen van een stadsmuur die eveneens was opgebouwd uit de karakteristieke plano-convexe bakstenen van deze periode. Deze vondsten

laten zien dat Eridu niet uitsluitend een religieus centrum was, maar tevens beschikte over een ontwikkeld bestuurlijk apparaat en een georganiseerd verdedigingssysteem. De aanwezigheid van stadsmuren weerspiegelt de toenemende politieke spanningen tussen de Sumerische stadstaten en toont aan dat ook Eridu zich moest beschermen tegen rivaliserende gemeenschappen.

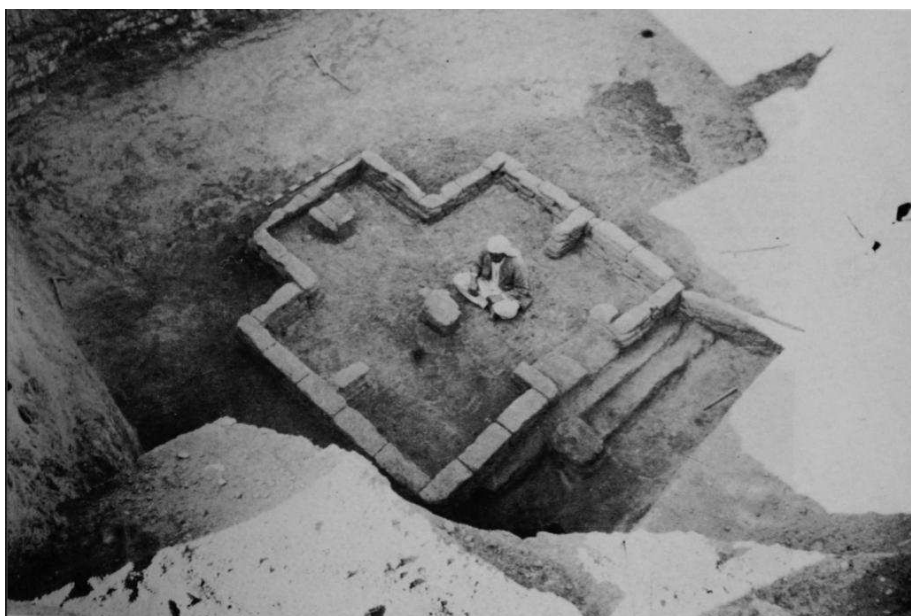
Verspreid over het omliggende landschap bevinden zich nog verschillende kleinere archeologische heuvels die samen de lange bewoningsgeschiedenis van het gebied documenteren. Een derde tell, ten zuidwesten van de hoofdheuvel, bevat aardewerk uit de Isin-Larsa-periode en laat zien dat het gebied ook na de bloeitijd van de Sumerische stad bewoond bleef. Een vierde heuvel heeft keramiek opgeleverd uit de Kassitische periode, wat aantoont dat de locatie ook tijdens het tweede millennium v.Chr. deel bleef uitmaken van het culturele landschap van Zuid-Mesopotamië. Andere heuvels bevatten archeologische resten uit de Nieuw-Babylonische en Achaemenidische tijd, waarmee zichtbaar wordt dat de omgeving van Eridu gedurende meer dan vierduizend jaar een zekere mate van bewoning en activiteit heeft behouden, zelfs nadat de stad haar politieke betekenis had verloren.

Bijzonder interessant is de verspreiding van deze verschillende nederzettingshheuvels over een relatief groot gebied. Zij tonen aan dat Eridu niet moet worden opgevat als één compacte stad, maar als een uitgestrekt stedelijk landschap waarin religieuze centra, woongebieden, administratieve gebouwen, landbouwzones en kleinere nederzettingen met elkaar verbonden waren. De afzonderlijke tells vertegenwoordigen verschillende fasen van bewoning, veranderingen in rivierlopen en verschuivingen van economische activiteiten. Naarmate de waterhuishouding veranderde en de Eufraat haar bedding verlegde, verplaatsten ook delen van de bevolking zich naar gunstiger locaties binnen hetzelfde landschap. Hierdoor ontstond een voortdurend veranderend netwerk van nederzettingen dat zich aanpaste aan de dynamiek van het rivierlandschap.

Een bijzondere plaats binnen dit archeologische landschap wordt ingenomen door Usalla, een vlak terrein op ongeveer acht kilometer ten noordwesten van de hoofdheuvel van Eridu. Op deze locatie zijn resten aangetroffen uit de Hajj Mohammed-periode en de daaropvolgende vroege Ubaidperiode. Deze vondsten behoren tot de oudste bewoningssporen van de regio en vormen een belangrijke schakel in het begrijpen van de overgang van verspreide landbouwgemeenschappen naar permanente nederzettingen. De aanwezigheid van dergelijke vroege nederzettingen laat zien dat de ontwikkeling van Eridu niet los kan worden gezien van een veel breder regionaal netwerk van dorpen en landbouwgemeenschappen die reeds eeuwen vóór het ontstaan van de stad met elkaar in contact stonden.

De opeenvolgende archeologische lagen van Eridu vormen gezamenlijk een uitzonderlijk historisch archief waarin vrijwel de gehele ontwikkeling van Zuid-Mesopotamië kan worden gevolgd. Van de vroegste Ubaid-boeren via de monumentale tempelbouw van de Urukperiode, de stedelijke expansie van de Vroegdynastieke Tijd, de heropleving onder de Derde Dynastie van Ur tot aan de Babylonische, Kassitische en Perzische perioden laat het terrein zien hoe steden zich voortdurend aanpasten aan veranderende politieke, economische en ecologische omstandigheden. Iedere archeologische heuvel vertegenwoordigt een nieuw hoofdstuk in een geschiedenis die meer dan vier millennia omspant.

Voor cultuurhistorici is Eridu daarom niet slechts een verzameling afzonderlijke ruïnes, maar een levend landschap waarin de ontwikkeling van de eerste stedelijke beschaving letterlijk laag voor laag kan worden gelezen. De verspreiding van tempels, paleizen, woonwijken, begraafplaatsen, irrigatiekanalen en administratieve centra toont hoe religie, bestuur, economie en landschap gedurende duizenden jaren met elkaar verweven waren. Juist deze uitzonderlijke continuïteit maakt Eridu tot een van de belangrijkste archeologische vindplaatsen voor het begrijpen van de geboorte van de stedelijke beschaving.

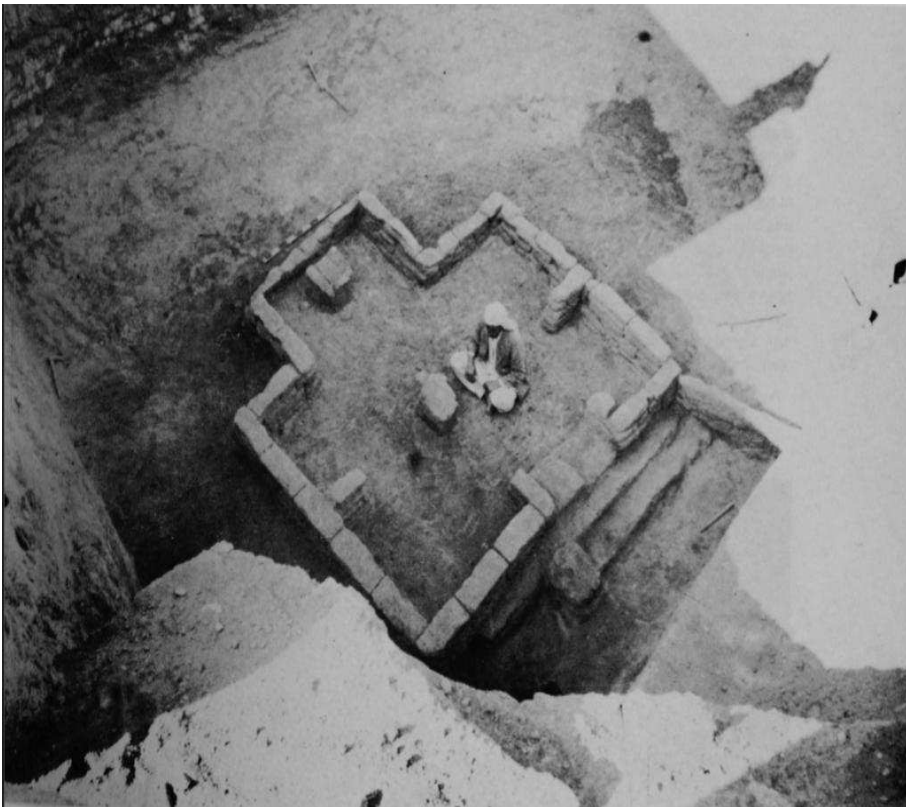
Bronvermelding bij de illustraties

1. Satellietbeelden en topografische kaarten van Tell Abu Shahrain (Eridu): NASA Earth Observatory; ESA Copernicus Sentinel-2; Iraqi State Board of Antiquities and Heritage.
2. Plattegronden van het archeologische complex: Fuad Safar, *Eridu* (Directorate General of Antiquities, Baghdad); Seton Lloyd; Harriet Crawford.

3. Reconstructies van het kanaalstelsel en de ziggurat: British Museum; Penn Museum; McGuire Gibson, *The Ancient Cities of Iraq*.
4. Foto's van Ubaid-aardewerk, plano-convexe bakstenen en tempelopgravingen: British Museum, Louvre Museum, Vorderasiatisches Museum Berlin en het Iraq Museum (Bagdad).

De archeologische ontdekking en het onderzoek naar Eridu

De geschiedenis van de archeologische verkenning van Eridu weerspiegelt de ontwikkeling van de archeologie van het Oude Nabije Oosten zelf. Wat begon als een reeks verkennende expedities in de negentiende eeuw groeide in de loop van de twintigste en eenentwintigste eeuw uit tot een multidisciplinair onderzoeksprogramma waarin archeologie, geologie, landschapsanalyse, digitale cartografie, architectuurgeschiedenis en assyriologie nauw met elkaar samenwerken. Iedere nieuwe opgravingscampagne heeft niet alleen nieuwe objecten aan het licht gebracht, maar ook bestaande inzichten over het ontstaan van de Sumerische beschaving ingrijpend veranderd. Eridu behoort daardoor tot de zeldzame archeologische vindplaatsen waarvan de wetenschappelijke betekenis met iedere generatie onderzoekers verder is toegenomen.

De eerste archeologische werkzaamheden in Eridu vonden plaats in 1855 onder leiding van John George Taylor, de Britse viceconsul in Basra. Zoals bij veel vroege expedities in Mesopotamië stond zijn onderzoek nog grotendeels in het

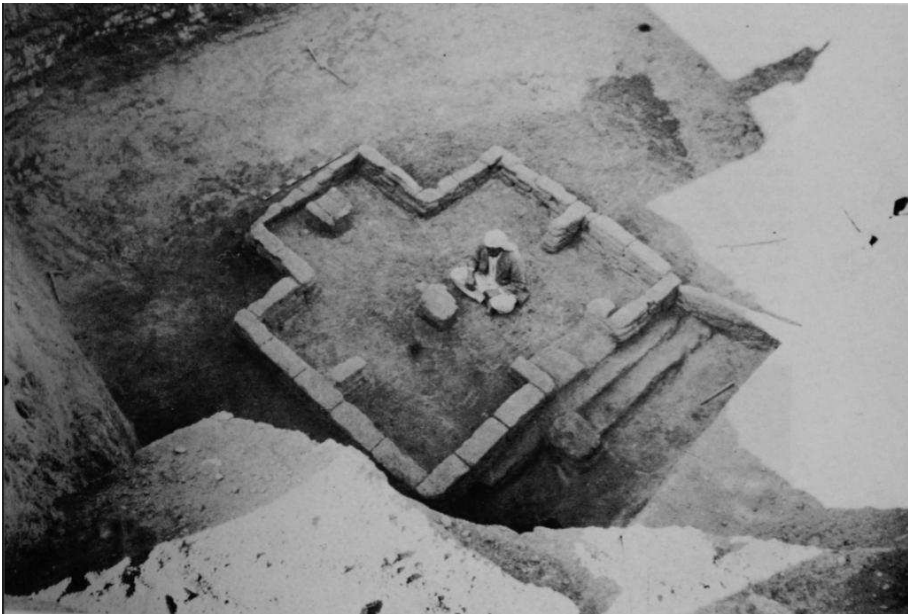
teken van het identificeren van antieke steden die bekend waren uit klassieke en Mesopotamische bronnen. De methoden die destijds werden toegepast verschilden sterk van de moderne archeologische werkwijze. Stratigrafische documentatie stond nog in de kinderschoenen en veel aandacht ging uit naar monumentale architectuur en objecten met inscripties. Toch leverde Taylors onderzoek een ontdekking op van blijvende betekenis. Hij vond bakstenen met spijkerschriftinscripties waarop de naam van de stad voorkwam, waardoor de ruïneheuvel van Tell Abu Shahrain overtuigend kon worden geïdentificeerd als het oude Eridu. Daarmee kreeg een stad die eeuwenlang uitsluitend uit literaire bronnen bekend was opnieuw een concrete plaats op de archeologische kaart van Mesopotamië.

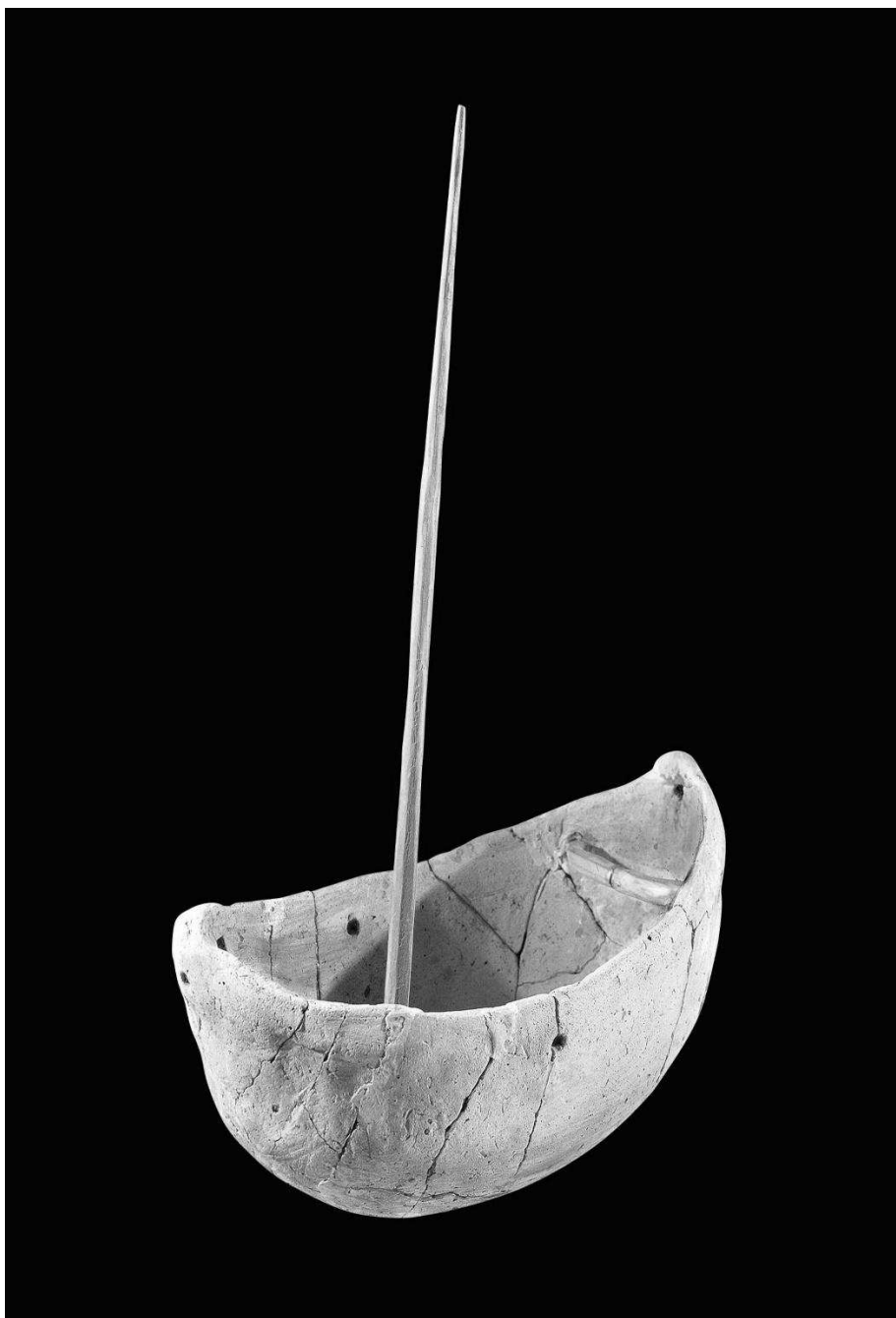
Na deze eerste identificatie bleef Eridu gedurende tientallen jaren relatief weinig onderzocht. Pas tijdens de Eerste Wereldoorlog en de jaren direct daarna werd het onderzoek hervat. In 1918 voerde Reginald Campbell Thompson gedurende enkele weken opgravingen uit op de centrale ruïneheuvel, gevolgd door Henry Reginald Hall, die in 1919 niet alleen verder groef maar tevens een systematische verkenning van het omliggende landschap uitvoerde. Hoewel de beschikbare tijd en middelen beperkt waren, leverden deze expedities belangrijke gegevens op over de omvang van het archeologische complex en de verschillende bewoningsfasen van de stad. Hall deed bovendien een opmerkelijke vondst die later een geheel nieuwe dimensie aan het onderzoek naar de vroege technologie van Mesopotamië zou toevoegen.

Tijdens zijn werkzaamheden ontdekte Hall een klein stuk kunstmatig vervaardigd blauw glas dat hij dateerde rond 2000 v.Chr. De intens blauwe kleur bleek te zijn verkregen door toevoeging van kobalt, een techniek waarvan men lange tijd aannam dat zij pas veel later in Egypte was ontwikkeld. Nader onderzoek heeft uitgewezen dat dit glas waarschijnlijk nog ouder is en mogelijk dateert uit de eenentwintigste eeuw v.Chr., tijdens de laatste fase van het Akkadische Rijk of de vroege Derde Dynastie van Ur. Daarmee behoort dit object waarschijnlijk tot de oudste bekende voorbeelden van kunstmatig gekleurd kobaltglas ter wereld. De vondst laat zien dat de technologische kennis van Mesopotamische ambachtslieden aanzienlijk geavanceerder was dan lange tijd werd aangenomen en onderstreept de innovatieve rol die Zuid-Mesopotamië speelde in de ontwikkeling van vroege materiaaltechnologie.

Een werkelijk fundamentele doorbraak in het onderzoek naar Eridu vond plaats tussen 1946 en 1949, toen de Iraakse archeologen Fuad Safar en Seton Lloyd namens de Iraakse Dienst voor Oudheden omvangrijke wetenschappelijke opgravingen uitvoerden. Anders dan hun negentiende-eeuwse voorgangers maakten zij gebruik van moderne stratigrafische methoden, waardoor de opeenvolgende bewoningslagen nauwkeurig konden worden gedocumenteerd. Hun onderzoek behoort nog steeds tot de belangrijkste archeologische projecten die ooit in Eridu zijn uitgevoerd. De resultaten maakten duidelijk dat

de geschiedenis van de stad veel verder terugging dan tot dan toe was vermoed en dat Eridu reeds tijdens de Ubaidperiode een religieus en maatschappelijk centrum van uitzonderlijk belang was geweest.

Tijdens deze opgravingen werden talrijke objecten gevonden die een uniek inzicht geven in het dagelijks leven van de vroegste bewoners van Zuid-Mesopotamië. Tot de opmerkelijkste vondsten behoort een terracotta model van een boot uit de Ubaidperiode. Dit model bezit een uitsparing voor een mast en openingen voor de verstaging en het roer, waardoor duidelijk wordt dat de bewoners van Eridu reeds duizenden jaren vóór de klassieke Bronstijd beschikten over geavanceerde zeilvaartuigen. De vondst bevestigt het grote belang van watertransport binnen de vroege Mesopotamische samenleving en ondersteunt de gedachte dat rivieren, moerassen en kustwateren de belangrijkste verkeersaders vormden waarlangs mensen, goederen en ideeën zich verplaatsten.

Daarnaast werden de karakteristieke afgeschuinde kommen (*bevel-rim bowls*) aangetroffen, aardewerk dat in grote aantallen voorkomt in de Urukperiode en algemeen wordt beschouwd als een aanwijzing voor gestandaardiseerde voedseldistributie of rantsoenering binnen vroege administratieve systemen. Eveneens werden de zogeheten "lizard-type" beeldjes gevonden, kleine antropomorfe terracottafiguren met langgerekte hoofden en grote ogen. Hoewel hun precieze betekenis onbekend blijft, worden zij doorgaans geïnterpreteerd als religieuze objecten of vruchtbaarheidssymbolen. Vergelijkbare beeldjes zijn aangetroffen onder de Koninklijke Begraafplaats van Ur, hetgeen wijst op een opmerkelijke culturele continuïteit tussen de vroege Ubaidgemeenschappen en de latere Sumerische beschaving.

Een van de belangrijkste ontdekkingen van Safar en Lloyd was de blootlegging van een omvangrijke begraafplaats uit de Ubaidperiode. De opgraving bracht ongeveer duizend graven aan het licht, vrijwel alle daterend uit de laatste fase van deze cultuur. De overledenen waren begraven in rechthoekige grafkisten van modderstenen die overwegend naar het zuidoosten waren georiënteerd. De omvang van deze begraafplaats toont aan dat Eridu reeds in het zesde en vijfde millennium v.Chr. een omvangrijke en langdurig gevestigde gemeenschap bezat. Tegelijkertijd leveren de graven belangrijke informatie over begrafenisrituelen, sociale organisatie en religieuze voorstellingen van de eerste landbouwgemeenschappen in Zuid-Mesopotamië.

Misschien nog indrukwekkender was de ontdekking van een opeenvolging van maar liefst zeventien tempels uit de Ubaidperiode, die boven op elkaar waren gebouwd. Deze stratigrafische reeks behoort tot de belangrijkste archeologische vondsten uit de gehele geschiedenis van Mesopotamië. De oudste tempel begon als een relatief eenvoudig gebouw van ongeveer twee bij drie meter, opgetrokken uit ongebakken modderstenen en voorzien van een karakteristieke nis in de gevel. Gedurende de daaropvolgende eeuwen werd het heiligdom steeds opnieuw afgebroken en op vrijwel dezelfde plaats groter en monumentaler herbouwd. Tegen de zesde bouwphase had de tempel zijn klassieke tripartiete plattegrond bereikt, met een centrale ruimte en twee

zijbeuken, een architectonisch ontwerp dat later kenmerkend zou worden voor de monumentale tempelbouw van Sumer. Tijdens de Derde Dynastie van Ur werd boven deze eeuwenoude heilige plaats een groot platform van ongeveer driehonderd vierkante meter aangelegd als fundament voor de latere ziggurat. Hierdoor bleef dezelfde cultusplaats gedurende meer dan drieduizend jaar onafgebroken in gebruik.

De resultaten van deze opgravingen leidden tevens tot nieuwe inzichten over de latere geschiedenis van Eridu. De Amerikaanse assyrioloog A. Leo Oppenheim concludeerde op basis van de archeologische gegevens dat Zuid-Mesopotamië tegen het einde van het tweede en begin van het eerste millennium v.Chr. geleidelijk economisch achteruitging. Een belangrijke oorzaak hiervan lijkt de toenemende verzilting van de landbouwgronden te zijn geweest. Eeuwenlange irrigatie zonder voldoende afwatering leidde ertoe dat zout zich in de bodem ophoopte, waardoor de landbouwopbrengsten steeds verder afnamen. Hierdoor verloor het zuiden geleidelijk zijn economische en politieke dominantie aan de noordelijker gelegen steden. Uiteindelijk werd Eridu rond 600 v.Chr. definitief verlaten. De stad verdween uit het politieke landschap, terwijl haar monumenten langzaam onder zand en sediment verdwenen.

Ook na de grote opgravingscampagnes bleef Eridu de aandacht van onderzoekers trekken. In 1990 bezocht de Britse archeoloog A. M. T. Moore het terrein opnieuw en stelde vast dat zich op het oppervlak resten bevonden van aardewerkovens die door eerdere expedities niet waren herkend. Deze ontdekking maakte duidelijk dat ook de industriële productie van aardewerk een belangrijk onderdeel vormde van de stedelijke economie van Eridu en dat nog lang niet alle aspecten van de nederzetting volledig waren onderzocht.

In 2006 ontstond korte tijd internationale aandacht toen Giovanni Pettinato en Stefano Chiodi van de Universiteit La Sapienza in Rome verklaarden honderden vroegdynastische kleitabletten op het oppervlak van Eridu te hebben ontdekt. Volgens hun eerste berichten zou het gaan om een bibliotheek met historische en literaire teksten uit de periode tussen Eannatum en Amar-Sin. Een inspectie door de Iraakse Raad voor Oudheden bracht echter aan het licht dat dergelijke tabletten niet aanwezig waren. De vermeende vondst bleek uiteindelijk betrekking te hebben op bakstenen met koninklijke stempels die afkomstig waren uit eerdere opgravingen en die waren hergebruikt bij de bouw van een modern expeditiegebouw. Hoewel deze episode geen nieuwe archeologische gegevens opleverde, onderstreepte zij het belang van zorgvuldig wetenschappelijk onderzoek en nauwkeurige documentatie binnen de archeologie van Mesopotamië.

Een nieuw hoofdstuk begon in 2014, toen Franco D'Agostino het terrein bezocht ter voorbereiding van een nieuwe internationale onderzoeksfase. Daarbij werden opnieuw fragmenten van bakstenen met inscripties van koning Amar-Sin aan het oppervlak aangetroffen. Vijf jaar later, in 2019, werden de opgravingen officieel hervat door een gezamenlijk Italiaans-Frans-Iraaks onderzoeksteam onder leiding van de Universiteit van Rome La Sapienza, de Universiteit van Straatsburg en de Iraakse State Board of Antiquities and Heritage. Deze moderne expedities maken gebruik van technieken die de pioniers van de negentiende eeuw zich nauwelijks hadden kunnen voorstellen. Drones, fotogrammetrie, digitale terreinmodellen, geografische informatiesystemen (GIS), driedimensionale reconstructies en nauwkeurige topografische opmetingen maken het mogelijk de stad tot op de centimeter in kaart te brengen zonder het archeologische terrein onnodig te verstoren.

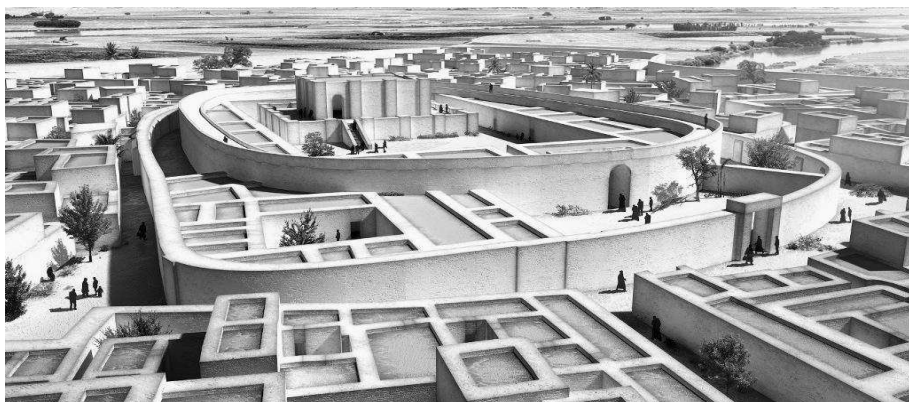
Het huidige onderzoek richt zich vooral op de Ubaid-begraafplaats en de aangrenzende woonwijk uit dezelfde periode. Daarmee verschuift de aandacht van monumentale tempels naar het dagelijks leven van de eerste bewoners van Eridu. Niet langer staan uitsluitend koningen en priesters centraal, maar juist ook de gewone mannen, vrouwen en kinderen die de eerste stedelijke gemeenschap vormgaven. Deze ontwikkeling weerspiegelt een bredere tendens binnen de moderne archeologie, waarin de reconstructie van complete samenlevingen belangrijker is geworden dan de studie van afzonderlijke monumenten. Eridu blijft daardoor, ruim anderhalve eeuw na de eerste opgravingen, een van de meest waardevolle laboratoria voor het begrijpen van het ontstaan van de menselijke beschaving.

Bronvermelding bij de illustraties

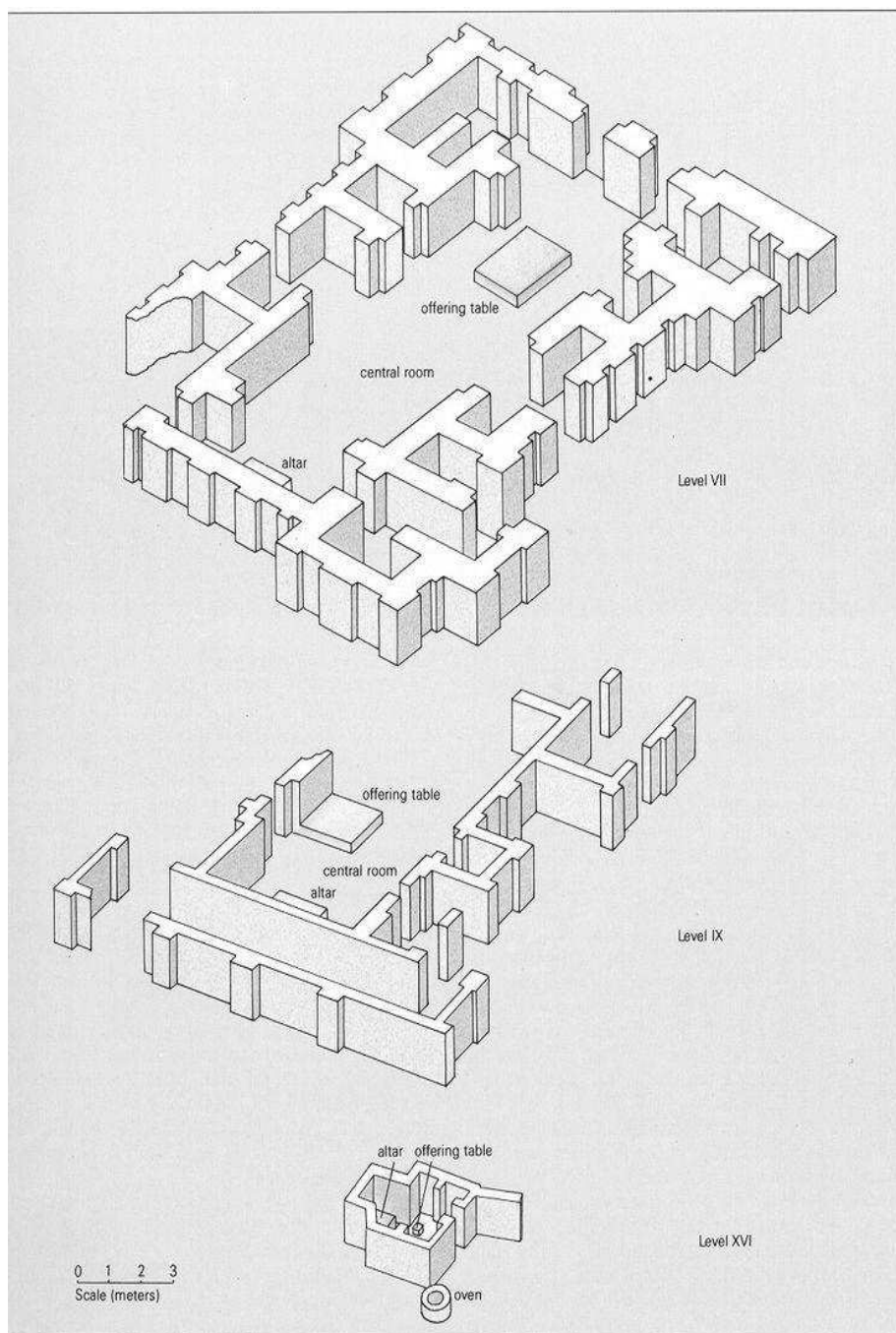
1. Historische opgravingsfoto's van Eridu en John George Taylor: British Museum Archives; Iraq State Board of Antiquities and Heritage.
2. Foto's van de opgravingen van Fuad Safar en Seton Lloyd: Directorate General of Antiquities of Iraq; Seton Lloyd, *Foundations in the Dust*; Fuad Safar, *Eridu*.
3. Ubaid-bootmodel, terracottafiguren en aardewerk: Iraq Museum (Bagdad); British Museum; Penn Museum.
4. Moderne opgravingscampagnes (2019-heden): Università di Roma La Sapienza; Université de Strasbourg; Iraqi State Board of Antiquities and Heritage; Mission Archéologique d'Eridu.

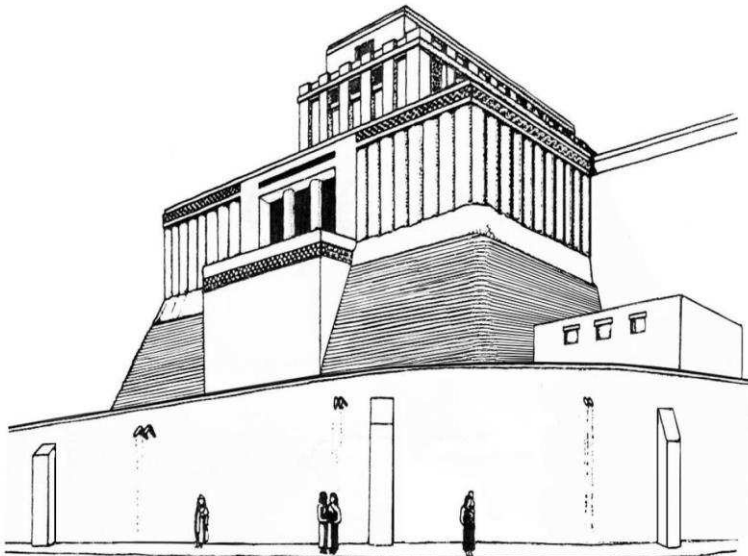
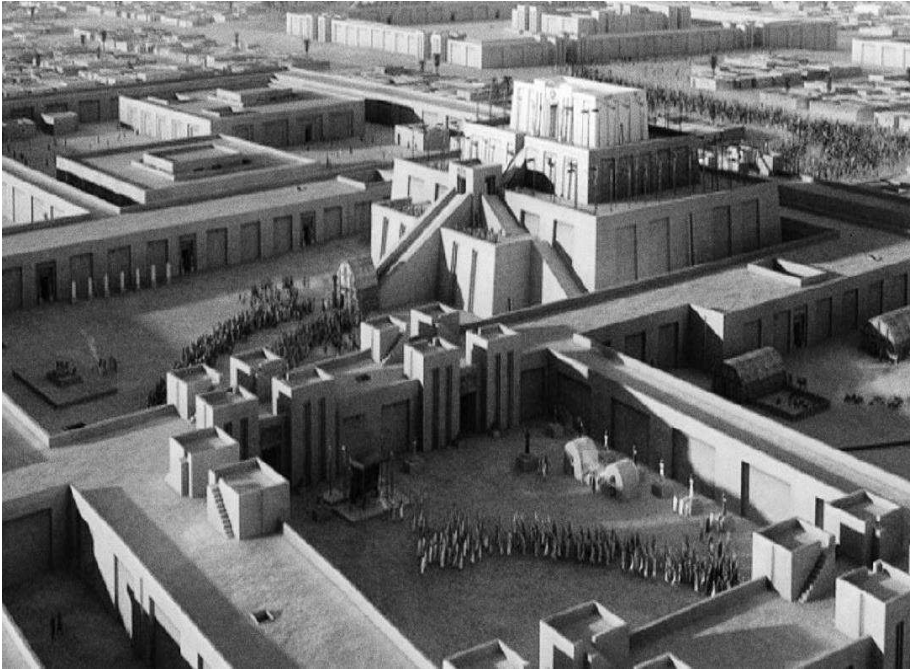
Architectuur van Eridu – De tempel van Enki en de oorsprong van de Mesopotamische tempelbouw

De architectuur van Eridu behoort tot de meest fundamentele hoofdstukken uit de geschiedenis van de menselijke beschaving. Nergens in Zuid-Mesopotamië is de ontwikkeling van religieuze architectuur over zo'n lange periode zo duidelijk archeologisch te volgen als juist in deze stad. De opeenvolgende tempelcomplexen van Eridu laten zien hoe eenvoudige cultusplaatsen uit de vroege Ubaidperiode zich gedurende duizenden jaren ontwikkelden tot monumentale religieuze centra die uiteindelijk model zouden staan voor de tempelarchitectuur van geheel Mesopotamië. De geschiedenis van Eridu is daarom niet alleen de geschiedenis van één stad, maar tevens de geschiedenis van het ontstaan van de monumentale architectuur, de institutionele religie en de georganiseerde stedelijke samenleving. Het religieuze hart van Eridu werd gevormd door de tempel van de god Enki, de beschermgod van wijsheid, zoet water, ambachtelijke kennis en scheppingskracht. In de oudste Sumerische teksten wordt dit heiligdom aangeduid als *E₂.ZU.AB* (*E-abzu*), letterlijk "Huis van de Abzu" of "Huis van de Ondergrondse Zoetwateroceaan". Deze naam verwijst rechtstreeks naar de Mesopotamische kosmologie, waarin de *Abzu* werd voorgesteld als de onderaardse waterwereld waaruit alle leven voortkwam. Volgens de Sumerische opvatting bevond Enki zich in deze goddelijke waterwereld, van waaruit hij de vruchtbaarheid van de aarde, de stroming van de rivieren en de kennis van de beschaving aan de mensheid schonk. De tempel was daardoor niet slechts een plaats waar religieuze rituelen werden uitgevoerd, maar werd beschouwd als de aardse manifestatie van Enki's goddelijke verblijfplaats. In latere perioden kreeg hetzelfde heiligdom de naam *E-engur*, het "Huis van de Wateren", een benaming die opnieuw de onlosmakelijke verbondenheid tussen de god, het water en het ontstaan van het leven benadrukte.

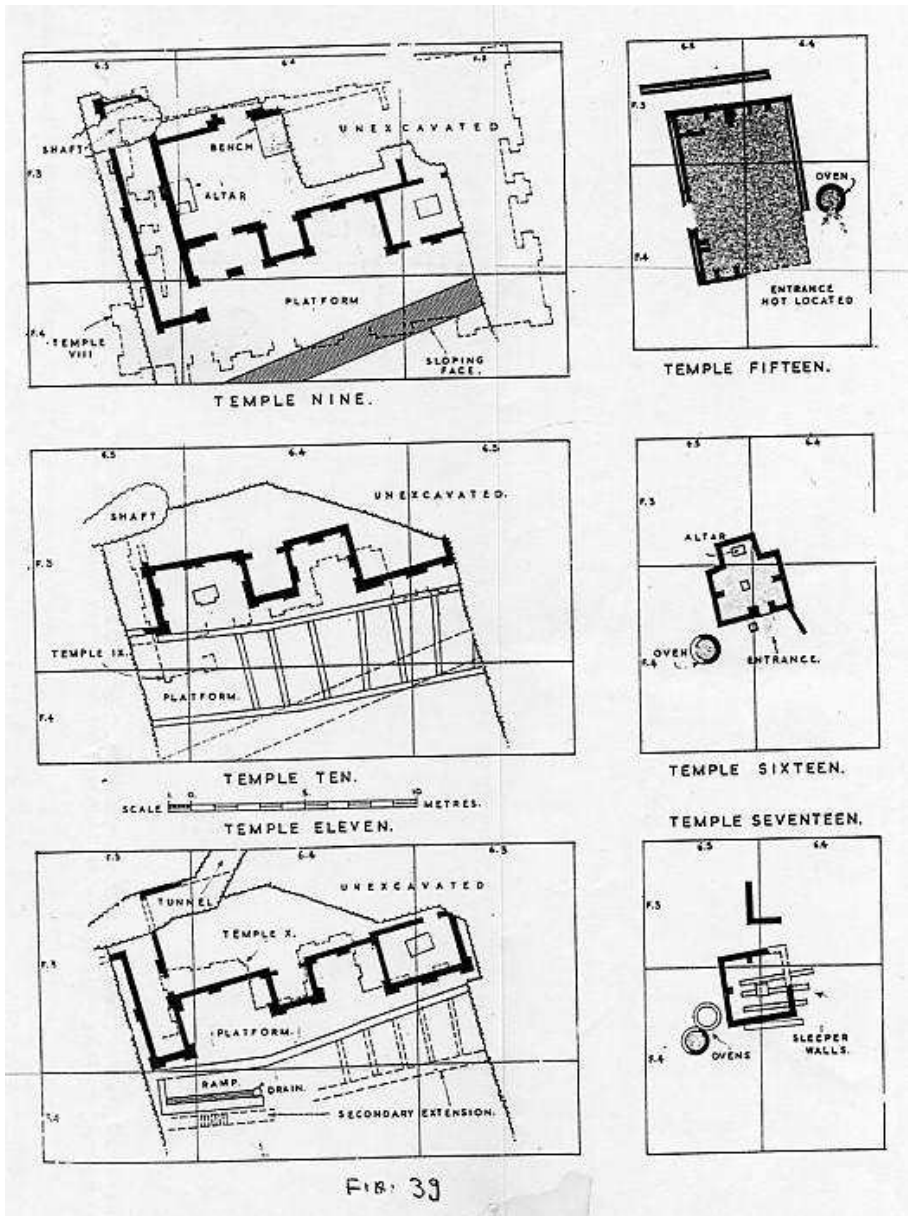

Eridu temple

De keuze van Eridu als cultuscentrum van Enki was allesbehalve toevallig. De stad lag in een landschap dat werd gedomineerd door moerassen, rivierarmen en ondergrondse waterlagen, waardoor de bewoners dagelijks werden geconfronteerd met de levenschenkende kracht van het water. De religieuze betekenis van Enki weerspiegelde daarmee rechtstreeks de natuurlijke omgeving waarin de eerste landbouwgemeenschappen leefden. Water maakte landbouw,

visserij, transport en handel mogelijk en vormde daarmee de basis van de gehele economie. Dat juist de god van het zoete water de beschermheer van de oudste stad werd, laat zien hoe sterk landschap en religieuze beleving in de vroegste geschiedenis van Sumer met elkaar waren verweven.

De archeologische opgravingen van Fuad Safar en Seton Lloyd hebben aangetoond dat de oorsprong van de tempel teruggaat tot het midden van de Ubaidperiode, ruim vóór het ontstaan van de eerste echte steden. Onder de monumentale bouwwerken uit latere perioden ontdekten zij een opeenvolging van maar liefst zeventien tempels die gedurende meer dan tweeduizend jaar steeds op vrijwel dezelfde plaats werden gebouwd. Deze uitzonderlijke stratigrafische reeks behoort tot de belangrijkste archeologische ontdekkingen uit de geschiedenis van Mesopotamië. Zij laat zien dat dezelfde heilige locatie generaties lang haar religieuze betekenis behield en dat iedere nieuwe gemeenschap haar tempel bewust boven op de resten van het oudere heiligdom bouwde. Hierdoor ontstond geleidelijk een kunstmatige verheffing waarop uiteindelijk de monumentale tempelcomplexen van de historische periode konden verrijzen.

De oudste tempel was uiterst bescheiden van omvang. Het gebouw bestond uit een eenvoudige rechthoekige ruimte van slechts enkele meters groot, opgetrokken uit ongebakken modderstenen en voorzien van een karakteristieke nis waarin vermoedelijk een cultusbeeld of altaar stond opgesteld. Hoewel de architectuur nog eenvoudig oogde, vertegenwoordigde zij een revolutionair concept. Voor het eerst werd een afzonderlijk gebouw uitsluitend gewijd aan religieuze activiteiten en daarmee ontstond een permanente institutionele cultusplaats die losstond van de woonhuizen van de gemeenschap. Dit markeert een fundamenteel keerpunt in de ontwikkeling van de menselijke samenleving, waarin religieuze organisaties een eigen architectonische vorm begonnen aan te nemen.

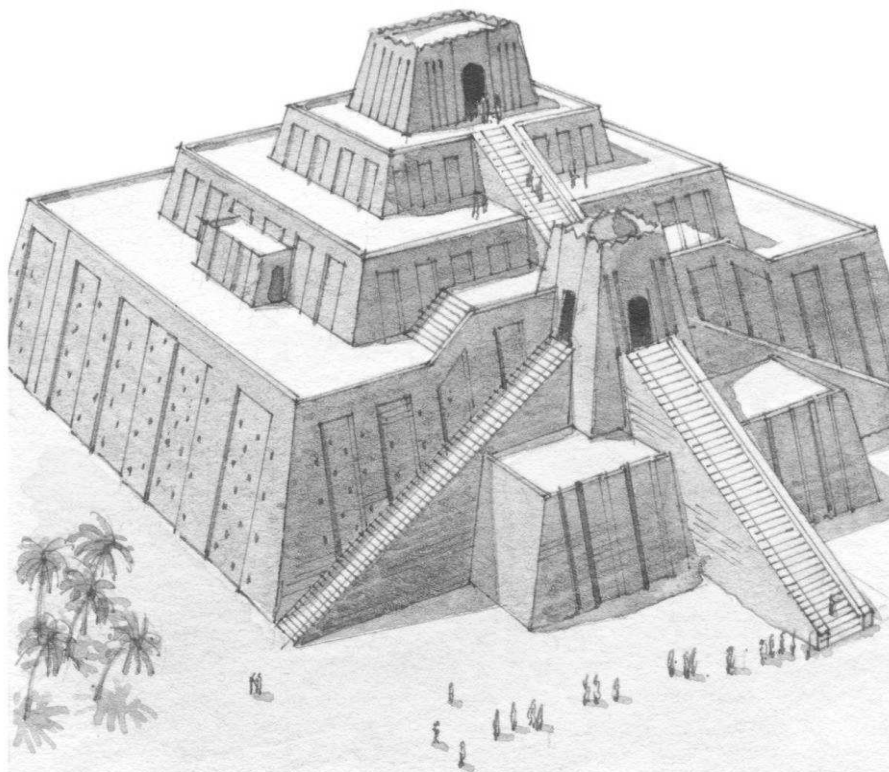
Naarmate de bevolking van Eridu groeide, ontwikkelde ook de tempel zich verder. Iedere nieuwe bouwphase werd groter, complexer en monumentaler dan haar voorganger. In de hogere Ubaid-lagen ontstond geleidelijk de klassieke tripartiete plattegrond die later kenmerkend zou worden voor vrijwel alle Mesopotamische tempelarchitectuur. Deze bestond uit een langgerekte centrale hal met aan weerszijden kleinere vertrekken die dienden voor opslag, administratieve werkzaamheden en rituele voorbereidingen. De centrale ruimte eindigde doorgaans in een verhoogd heiligdom waar het cultusbeeld van de god stond opgesteld. De buitenmuren werden voorzien van nissen en steunberen die niet alleen de constructie verstevigden, maar tevens een ritmisch spel van licht en schaduw creëerden dat de monumentale uitstraling van het gebouw versterkte.

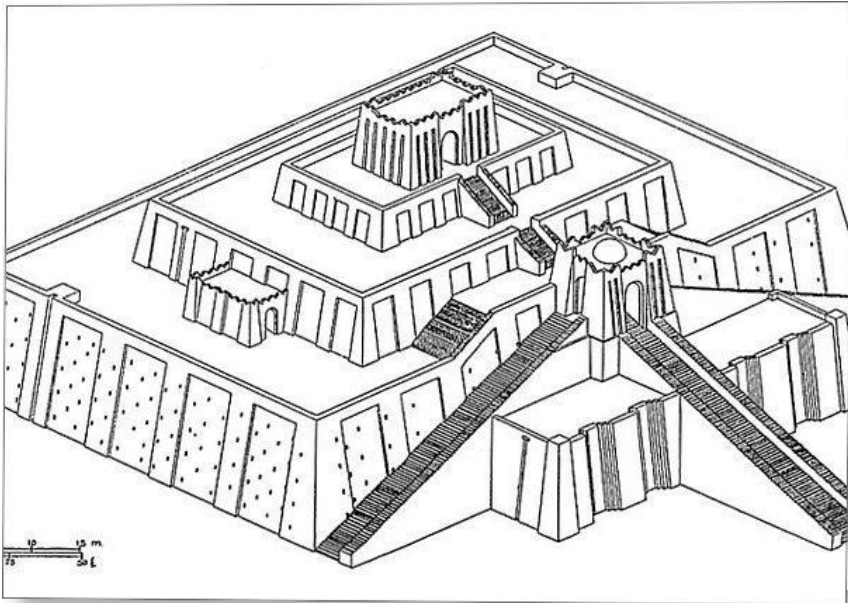
Deze architectonische ontwikkeling weerspiegelt de groeiende complexiteit van de Sumerische samenleving. De tempel fungeerde niet uitsluitend als religieus

centrum, maar ontwikkelde zich tevens tot economisch, bestuurlijk en sociaal knooppunt. Binnen het tempelcomplex werden landbouwproducten opgeslagen, administratie gevoerd, ambachtslieden aangestuurd en rituele feesten georganiseerd. De architectuur volgde daarmee rechtstreeks de institutionele ontwikkeling van de samenleving. Naarmate de economische en bestuurlijke taken van de tempel toenamen, groeide ook de behoefte aan grotere opslagruimten, werkplaatsen, administratieve vertrekken en representatieve ontvangstruimten.

De opeenvolgende tempels van Eridu vormen daarmee waarschijnlijk de vroegste bekende reeks monumentale openbare gebouwen uit de geschiedenis van de mensheid. Vele onderzoekers beschouwen deze architectonische ontwikkeling als een belangrijk argument voor de traditionele Sumerische opvatting dat Eridu de eerste stad was. Hoewel archeologen voorzichtig blijven met dergelijke absolute uitspraken, bestaat brede overeenstemming dat de tempelreeks van Eridu de oudste continu ontwikkelde religieuze architectuur vertegenwoordigt die tot nu toe in Zuid-Mesopotamië is opgegraven. De stad markeert daarmee een cruciale overgang van kleine landbouwgemeenschappen naar een samenleving waarin monumentale openbare architectuur het middelpunt vormde van religie, bestuur en economie.

Een nieuwe fase in de architectonische geschiedenis van Eridu begon tijdens de Derde Dynastie van Ur, aan het einde van het derde millennium v.Chr. Koning Ur-Nammu, de stichter van deze dynastie en beroemd om zijn omvangrijke bouwprogramma's, liet boven op de eeuwenoude tempelreeks een monumentaal platform aanleggen waarop een ziggurat werd gebouwd. Deze ziggurat vormde niet slechts een indrukwekkend religieus monument, maar symboliseerde tevens de continuïteit tussen het oeroude heiligdom van Enki en de nieuwe politieke macht van het koninkrijk Ur. Door de nieuwe tempel bewust boven op de resten van duizenden jaren oudere heiligdommen te bouwen, presenteerde Ur-Nammu zich als de rechtmatige erfgenaam van de oudste religieuze tradities van Sumer.

De ziggurat van Eridu verschilde in functie van latere populaire voorstellingen. Zij was geen tempel op zichzelf, maar een verhoogd platform waarop het eigenlijke heiligdom van Enki stond. Door het heiligdom boven het omringende landschap uit te tillen, werd de symbolische afstand tussen de wereld van de mensen en die van de goden zichtbaar gemaakt. Tegelijkertijd fungeerde de ziggurat als een krachtig politiek monument waarmee de koning zijn rol als beschermer van de religieuze orde onderstreepte. De monumentale baksteenarchitectuur maakte diepe indruk op tijdgenoten en bevestigde de blijvende status van Eridu als een van de heiligste plaatsen van Mesopotamië.

Verschillende Sumerische en latere Mesopotamische koningen lieten hun namen achter in bouwinscripties die in Eridu zijn teruggevonden. Naast de

legendarische Enmerkar van Uruk, die in de epische literatuur wordt verbonden met de vroegste monumentale tempelbouw, vermelden historische inscripties dat onder meer Elili van Ur, Ur-Nammu, Šulgi, Amar-Sin en Nur-Adad van Larsa omvangrijke restauratie- en uitbreidingswerkzaamheden aan de *E-abzu* uitvoerden. Deze opeenvolgende restauraties tonen aan dat de religieuze betekenis van Eridu eeuwenlang behouden bleef, zelfs wanneer de politieke macht inmiddels was verschoven naar andere steden zoals Ur, Isin of Larsa. Iedere nieuwe vorst die zijn legitimiteit wilde versterken, voelde zich geroepen de tempel van Enki te herstellen en daarmee zijn verbondenheid met de oudste tradities van Sumer te demonstreren.

De architectuur van Eridu laat uiteindelijk zien dat monumentale gebouwen in de vroegste beschavingen veel meer waren dan indrukwekkende constructies van baksteen en klei. Zij vormden het tastbare middelpunt van een samenleving waarin religie, bestuur, economie en ideologie volledig met elkaar verweven waren. Iedere uitbreiding van de tempel weerspiegelde niet alleen technische vooruitgang, maar ook de groeiende organisatie van de samenleving, de toenemende macht van religieuze instituties en het ontstaan van complexe stedelijke gemeenschappen. De tempel van Enki kan daarom met recht worden beschouwd als een van de oudste en invloedrijkste religieuze gebouwen uit de geschiedenis van de mensheid en als het architectonische beginpunt van een bouwtraditie die gedurende meer dan drieduizend jaar het gezicht van Mesopotamië zou bepalen.

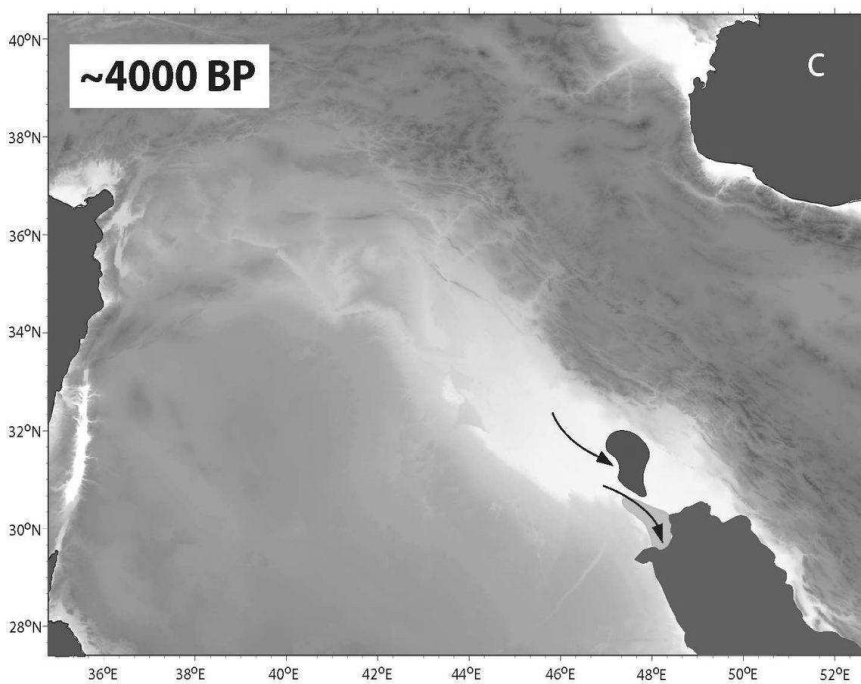
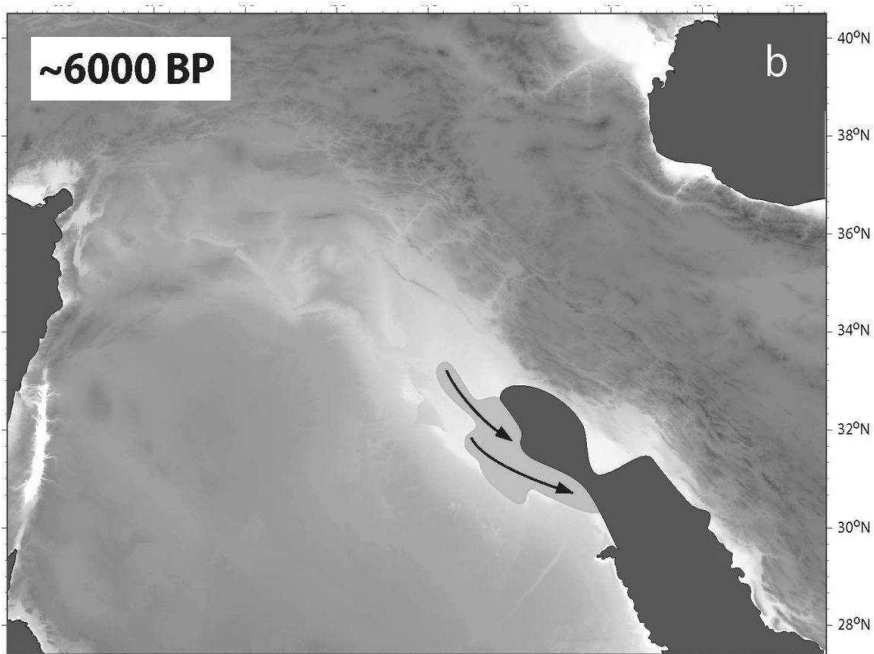
Bronvermelding bij de illustraties

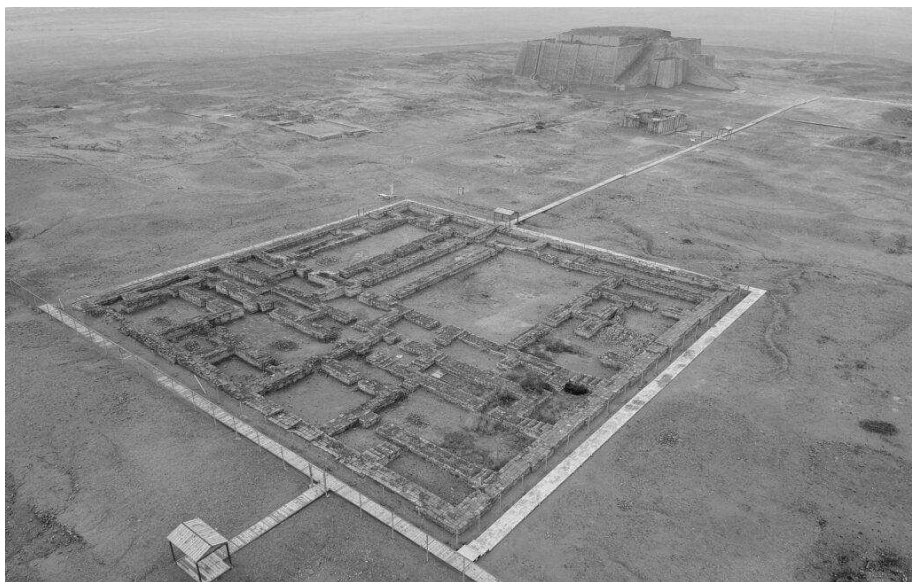
1. Safar, F., Lloyd, S. & Al-Wailly, T. *Eridu* (Directorate General of Antiquities, Baghdad, 1981).
2. Crawford, H. *Sumer and the Sumerians*. Cambridge University Press.
3. Oates, J. *Babylon*. Thames & Hudson.
4. British Museum – Mesopotamian Architecture Collection.
5. Penn Museum (University of Pennsylvania) – Mesopotamian Temple Architecture Archive.
6. Iraqi State Board of Antiquities and Heritage – Eridu Excavation Project.
7. UNESCO World Heritage Centre – *The Abwar of Southern Iraq: Refuge of Biodiversity and the Relict Landscape of the Mesopotamian Cities*.

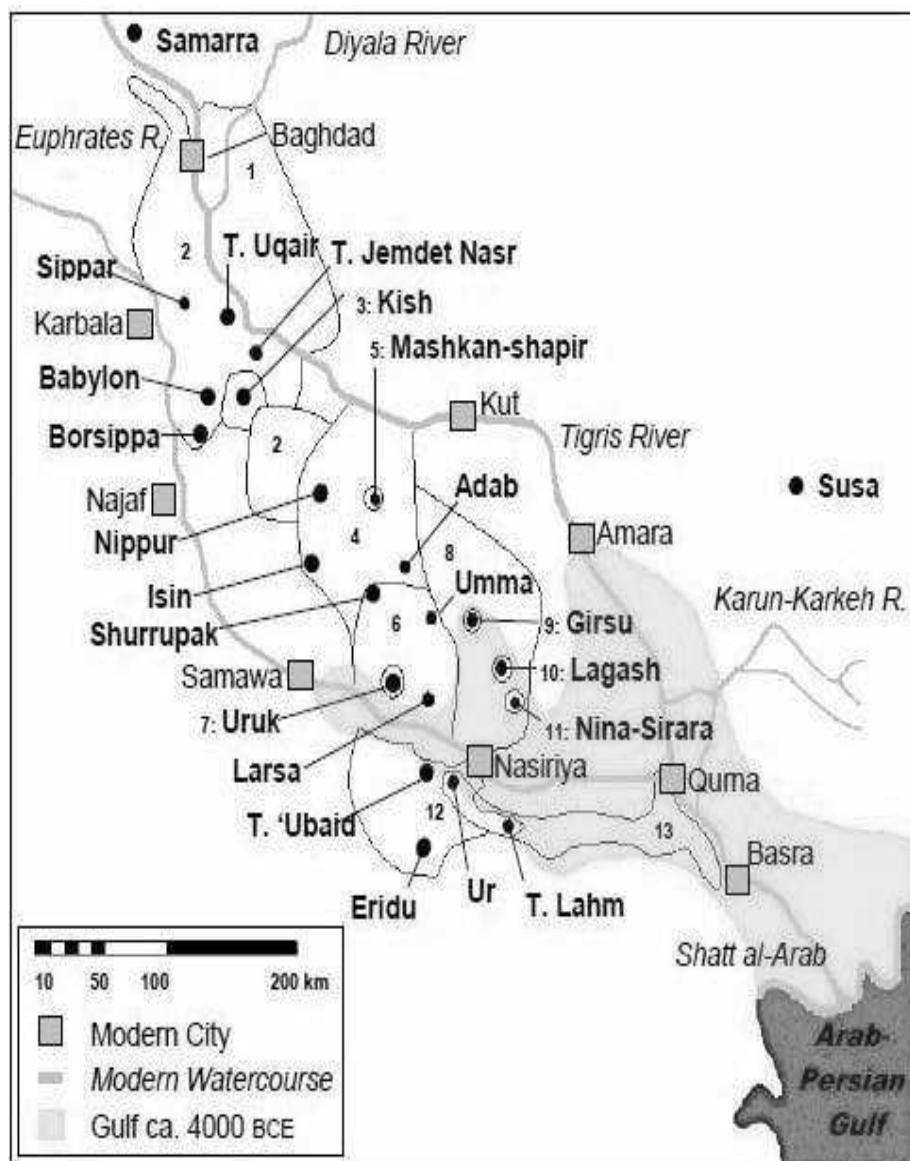
Het Chalcolithicum en de Ubaidperiode – Het ontstaan van Eridu

De oorsprong van Eridu voert ons terug naar het zesde millennium v.Chr., een periode waarin Zuid-Mesopotamië zich nog in een fundamenteel andere ontwikkelingsfase bevond dan de latere stedelijke beschavingen waarvoor het gebied beroemd zou worden. Rond **5400 v.Chr.**, tijdens de vroege Ubaidperiode, ontstond op een natuurlijke zandverheffing in de uitgestrekte alluviale vlakte een kleine nederzetting die zou uitgroeien tot een van de invloedrijkste steden uit de geschiedenis van de mensheid. In deze vroege fase lag Eridu nog dicht bij de toenmalige kustlijn van de Perzische Golf, nabij de monding van de Eufraat. Het landschap werd gedomineerd door moerasgebieden, lagunes, rivierarmen en ondiepe kustwateren die samen een uitzonderlijk rijke natuurlijke omgeving vormden. Tegenwoordig ligt Eridu ruim honderdvijftig kilometer landinwaarts, maar dit is het gevolg van duizenden jaren van sedimentatie waarbij de Eufraat enorme hoeveelheden slib afzette en de kustlijn zich geleidelijk steeds verder naar het zuiden verplaatste. Het huidige droge landschap verhult daardoor de maritieme omgeving waarin de eerste bewoners hun bestaan opbouwden.

Een van de meest opmerkelijke ontdekkingen van de archeologische opgravingen is dat Eridu werd gesticht op een volledig onbewoonde natuurlijke zandduin. Onder de oudste nederzettingenlagen zijn geen sporen aangetroffen van eerdere menselijke bewoning. Dit betekent dat de eerste kolonisten bewust voor deze locatie kozen en hier een geheel nieuwe gemeenschap opbouwden. Deze constatering is van groot cultuurhistorisch belang, omdat zij laat zien dat de stad niet voortkwam uit een geleidelijke uitbreiding van een ouder dorp, maar het resultaat was van een doelgerichte vestiging op een strategisch gekozen plaats. De natuurlijke verhoging bood bescherming tegen seizoensgebonden overstromingen, terwijl de directe nabijheid van rivierwater, moerassen en kustgebieden uitstekende mogelijkheden bood voor landbouw, visserij, veeteelt en handel. De keuze voor deze locatie weerspiegelt een diep inzicht van de vroege bewoners in de ecologische mogelijkheden van het landschap en vormt een vroeg voorbeeld van menselijke aanpassing aan een dynamische deltaomgeving.

De Ubaidperiode markeert een van de meest revolutionaire fasen uit de prehistorie van het Oude Nabije Oosten. In deze periode ontwikkelden zich voor het eerst permanente landbouwgemeenschappen met een complexe sociale organisatie, gespecialiseerde ambachten en een groeiende religieuze infrastructuur. Eridu speelde hierin een voortrekkersrol. De nederzetting groeide gedurende de Ubaidperiode uit tot een regionaal centrum waarvan de invloed zich over grote delen van Zuid-Mesopotamië uitstrekte. Waar eerdere neolithische gemeenschappen doorgaans uit kleine dorpen bestonden, ontwikkelde Eridu zich geleidelijk tot een centrale plaats waar religieuze, economische en bestuurlijke functies samenkwamen. Daarmee vormt de stad een van de vroegste voorbeelden van de overgang van eenvoudige landbouwgemeenschappen naar de eerste protostedelijke samenleving.

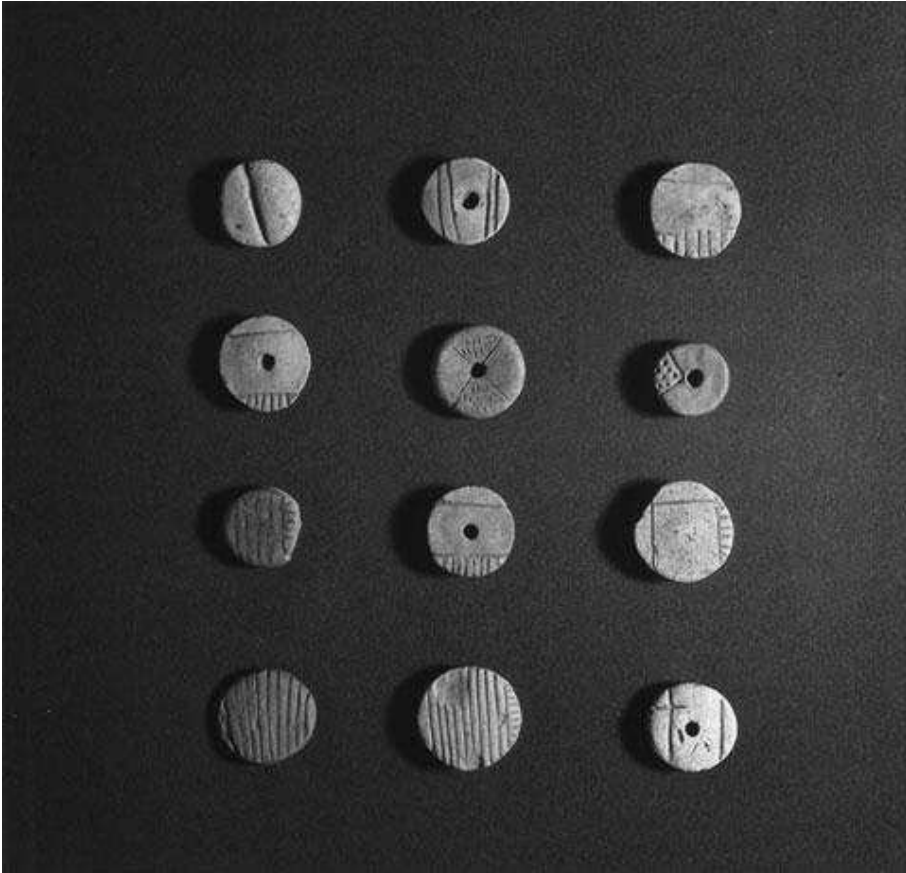
Het meest indrukwekkende bewijs voor deze ontwikkeling wordt gevormd door de opeenvolgende tempels die zich onder de latere ziggurat bevinden. Archeologen hebben hier een uitzonderlijke stratigrafische reeks blootgelegd van achttien opeenvolgende modderstenen tempels, die gedurende ongeveer drieduizend jaar steeds opnieuw boven op hun voorgangers werden gebouwd. De oudste van deze heiligdommen dateren uit de vroege Ubaidperiode, terwijl de jongste bouwfasen uiteindelijk plaatsmaakten voor de monumentale ziggurat die koning Amar-Sin van de Derde Dynastie van Ur aan het begin van het tweede millennium v.Chr. liet oprichten. Deze opeenvolgende bouwlagen vormen een van de meest complete architectonische reeksen uit de prehistorie van de mensheid en laten zien hoe religieuze architectuur zich gedurende vele eeuwen geleidelijk ontwikkelde van eenvoudige cultusplaatsen tot monumentale tempelcomplexen.

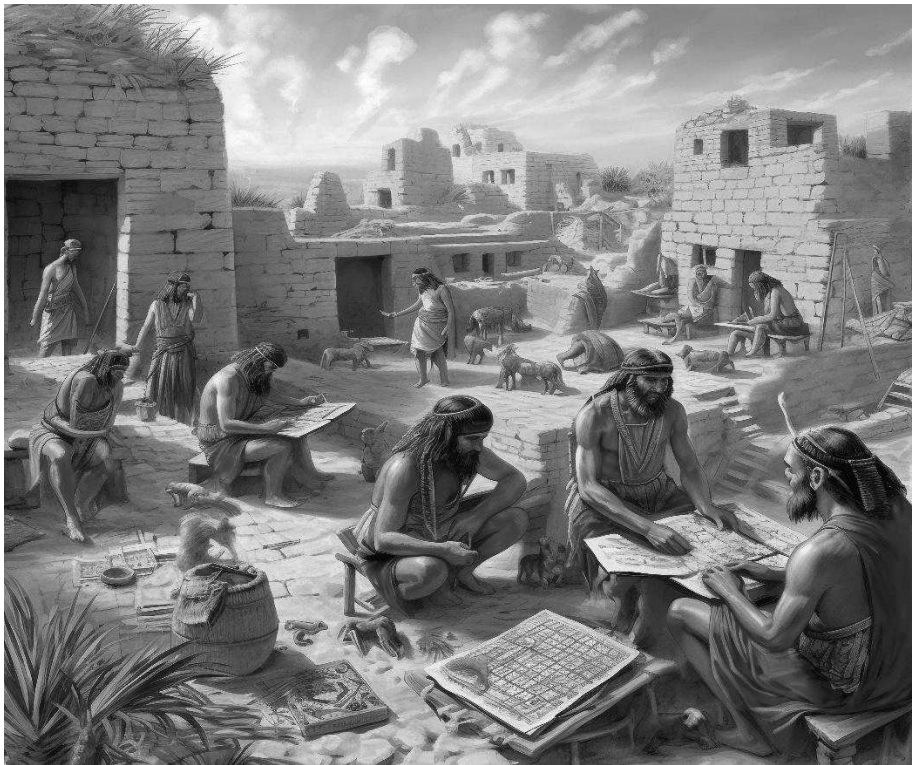
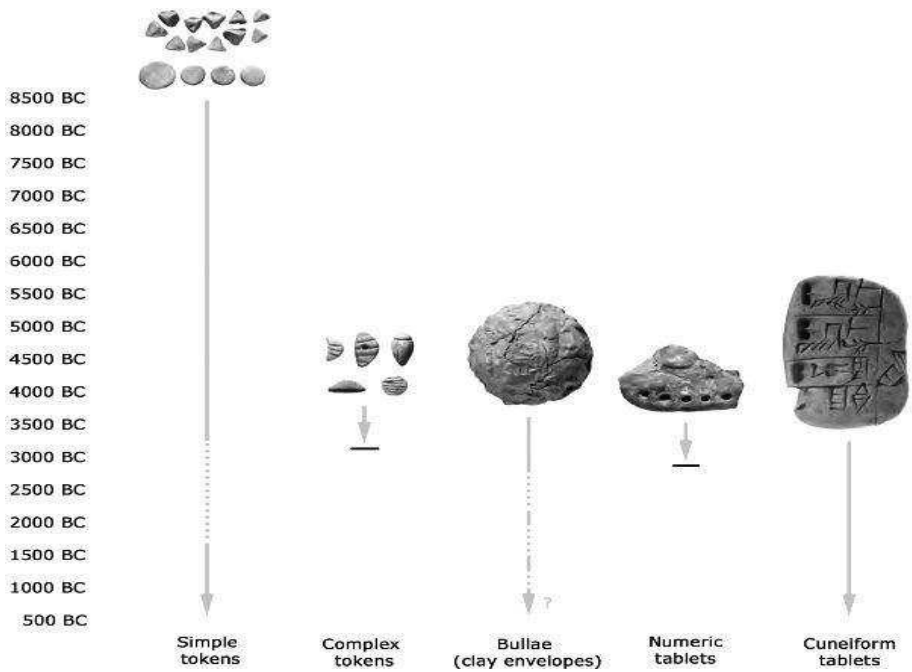
De onderste archeologische lagen van Eridu, aangeduid als niveaus XIX tot en met VI, behoren volledig tot de Ubaidperiode. Zij documenteren de langzame maar gestage ontwikkeling van de nederzetting gedurende bijna tweeduizend jaar. In deze periode groeide niet alleen de omvang van de bebouwing, maar veranderden ook de architectuur, de organisatie van de samenleving en de economische structuur. Vanaf niveau V begint de Urukperiode, waarin Eridu deel ging uitmaken van het netwerk van snel groeiende stedelijke centra dat uiteindelijk zou leiden tot de eerste echte steden van Mesopotamië. De stratigrafie van Eridu biedt daardoor een vrijwel ononderbroken archeologisch archief van de overgang van het Chalcolithicum naar de vroegste stedelijke beschaving.

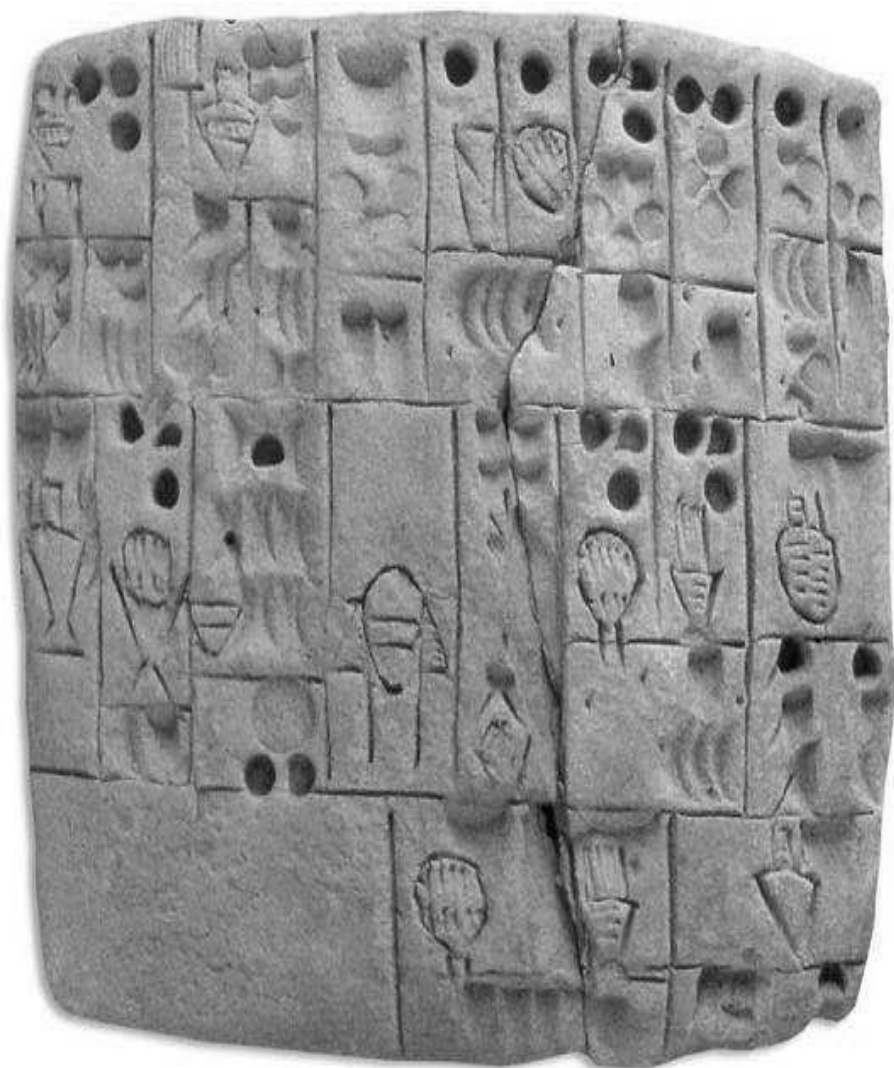
Tijdens de Ubaidperiode breidde de nederzetting zich uit tot een oppervlakte van ongeveer twaalf hectare. Hoewel dit naar moderne maatstaven bescheiden lijkt, vertegenwoordigde een gemeenschap van deze omvang in het zesde en vijfde millennium v.Chr. een uitzonderlijk grote concentratie van bevolking. De uitbreiding van Eridu weerspiegelt de groeiende landbouwproductie, de toenemende beheersing van irrigatietechnieken en de ontwikkeling van een

samenleving waarin arbeid steeds verder werd gespecialiseerd. Naast landbouwers leefden er vissers, herders, pottenbakkers, bouwers, rietwerkers en religieuze functionarissen die gezamenlijk een steeds complexere economie vormden. De tempel speelde daarbij een centrale organiserende rol en fungeerde als economisch, religieus en bestuurlijk middelpunt van de gemeenschap.

Een van de meest betekenisvolle vondsten uit de Ubaidlagen van Eridu betreft een verzameling van twaalf kleine kleitokens. Deze eenvoudige objecten behoren tot de vroegste administratieve hulpmiddelen die uit Mesopotamië bekend zijn en vertegenwoordigen een cruciale stap in de ontwikkeling van het schrift. De kleitokens werden gebruikt om aantallen dieren, graanvoorraden, olie, textiel en andere goederen te registreren. Iedere vorm vertegenwoordigde een specifieke hoeveelheid of een bepaald product. Zij vormden daarmee een tastbaar administratief systeem waarmee economische transacties konden worden gecontroleerd lang voordat het spijkerschrift werd uitgevonden.

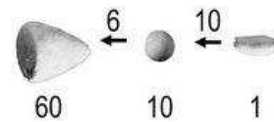

Tokens used for accounting

(Before 3500 BC)

Discrete objects

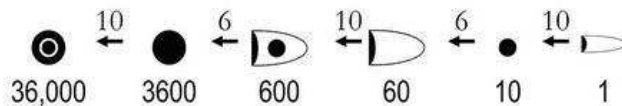

Impressions and proto-cuneiform signs

(3500–3200 BC)

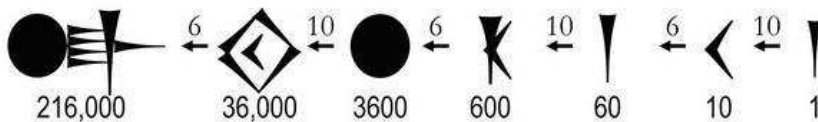
Sexagesimal System S

(discrete objects)

Cuneiform numbers

(3000 BC and thereafter)

Vanuit cultuurhistorisch oogpunt behoren deze kleitokens tot de belangrijkste innovaties uit de geschiedenis van de mensheid. Zij tonen aan dat de behoefte aan administratie ontstond voordat het schrift zelf bestond. De groei van landbouwoverschotten, tempelvoorraden en handelscontacten maakte het noodzakelijk om goederen op een betrouwbare manier te registreren. De eenvoudige kleitokens ontwikkelden zich later tot verzegelde kleibollen (*bullae*), waarna de informatie uiteindelijk rechtstreeks in natte klei werd ingedrukt. Uit dit systeem ontstonden de eerste pictografische tekens van de Urukperiode en uiteindelijk het Mesopotamische spijkerschrift. De administratieve traditie die in de Ubaidperiode begon, vormde daarmee de intellectuele basis voor een van de grootste uitvindingen uit de wereldgeschiedenis.

De ontwikkeling van Eridu tijdens het Chalcolithicum laat zien dat de geboorte van de beschaving niet het gevolg was van één plotselinge revolutie, maar van een langdurig proces van culturele, economische en technologische veranderingen. Gedurende bijna tweeduizend jaar groeide een kleine nederzetting op een zandduin uit tot een religieus centrum waarvan de invloed zich over heel Zuid-Mesopotamië uitstrekte. In dezelfde periode ontstonden irrigatielandbouw, gespecialiseerde ambachten, monumentale tempelarchitectuur, georganiseerde administratie en de eerste vormen van institutioneel bestuur. Deze ontwikkelingen vormden gezamenlijk de fundamenteen waarop de latere Sumerische stadstaten konden voortbouwen.

Eridu vertegenwoordigt daardoor veel meer dan de oudste bekende nederzetting van Zuid-Mesopotamië. De stad vormt het tastbare bewijs van een geleidelijke culturele evolutie waarin mens en landschap elkaar wederzijds vormgaven. De bewoners leerden het water te beheersen, ontwikkelden nieuwe vormen van samenwerking, organiseerden religieuze instituties en legden de basis voor administratieve systemen die uiteindelijk zouden uitmonden in het ontstaan van het schrift. Daarmee neemt de Ubaidperiode van Eridu een unieke plaats in binnen de geschiedenis van de menselijke beschaving: zij markeert het begin van een ontwikkeling die uiteindelijk zou leiden tot de eerste steden, de eerste staten en de eerste geschreven geschiedenis.

Bronvermelding bij de illustraties

1. Safar, F., Lloyd, S. & Al-Wailly, T. *Eridu*. Directorate General of Antiquities, Baghdad, 1981.
2. Crawford, H. *Sumer and the Sumerians*. Cambridge University Press.
3. Algaze, G. *The Uruk World System*. University of Chicago Press.
4. Schmandt-Besserat, D. *Before Writing*, Vol. I & II. University of Texas Press (over kleitokens en de oorsprong van het schrift).

5. British Museum – Collectie Ubaid-aardewerk en Neolithische kleitokens.
6. Penn Museum – Mesopotamian Collections.
7. UNESCO World Heritage Centre – *The Abwar of Southern Iraq*.

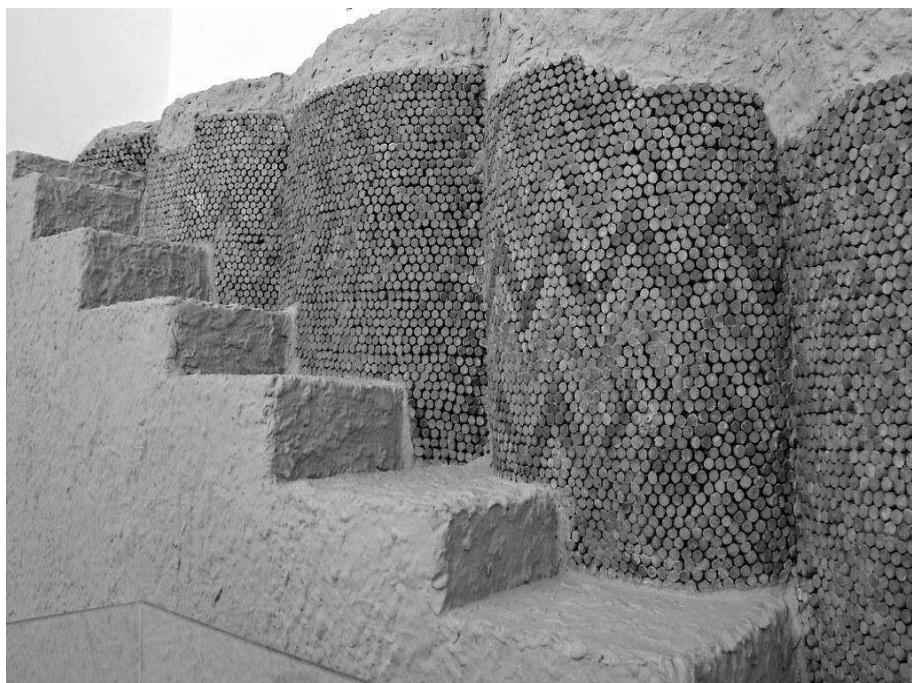
De Urukperiode – Eridu tijdens de eerste stedelijke revolutie

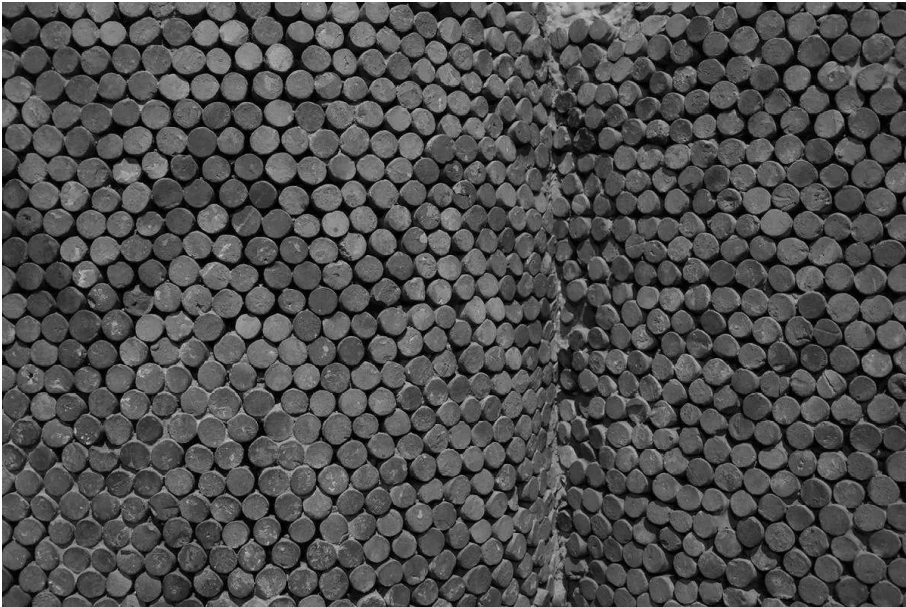
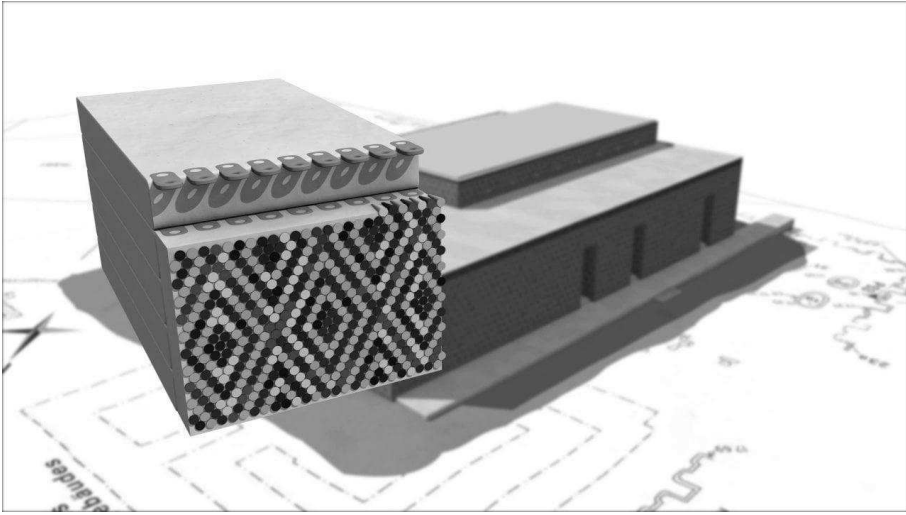
De overgang van de Ubaidperiode naar de Urukperiode, die zich ongeveer tussen **4000 en 3100 v.Chr.** voltrok, markeert een van de meest ingrijpende veranderingen uit de geschiedenis van Eridu en van de menselijke beschaving als geheel. In deze periode veranderde Zuid-Mesopotamië van een landschap dat werd gedomineerd door grote landbouwgemeenschappen in een regio waarin zich voor het eerst werkelijk stedelijke samenlevingen ontwikkelden. Hoewel Uruk uiteindelijk uitgroeide tot het grootste en machtigste centrum van deze periode, bleef Eridu een stad van uitzonderlijk religieus belang. De archeologische resten laten zien dat de nederzetting gedurende de gehele Urukperiode intensief bewoond bleef en dat haar monumentale architectuur, religieuze instellingen en materiële cultuur zich bleven ontwikkelen. De stad verloor haar betekenis niet aan de opkomende grootstedelijke centra, maar kreeg juist een steeds duidelijkere functie als spiritueel en ceremonieel middelpunt van Zuid-Mesopotamië.

De opgravingen hebben aangetoond dat Eridu tijdens de Urukperiode aanzienlijk werd uitgebreid. De nederzetting groeide verder uit rondom het eeuwenoude tempelcomplex van Enki, dat nog steeds het hart van de stad vormde. Anders dan in eerdere perioden werden nu omvangrijke openbare gebouwen opgericht die niet als gewone woonhuizen kunnen worden geïnterpreteerd. Archeologen spreken daarom van "niet-seculiere" of ceremoniële gebouwen: constructies die bestemd waren voor religieuze, administratieve of representatieve doeleinden. Deze ontwikkeling weerspiegelt de toenemende institutionalisering van de samenleving. De tempel fungeerde niet langer uitsluitend als heiligdom, maar ontwikkelde zich tot het centrum van een complexe organisatie waarin religie, economie, bestuur en ambachtelijke productie volledig met elkaar verweven waren. Vanuit deze gebouwen werden landbouwgronden beheerd, voedselvoorraden opgeslagen, arbeidskrachten georganiseerd en rituelen uitgevoerd die volgens de Sumeriërs de kosmische orde in stand hielden.

De monumentale architectuur van de Urukperiode getuigt van een indrukwekkend technisch en organisatorisch vermogen. Voor de bouw van de tempels en openbare gebouwen waren duizenden modderstenen nodig, evenals grote hoeveelheden hout, riet, klei en bitumen. Het realiseren van dergelijke bouwwerken vereiste een centraal gezag dat in staat was arbeid, grondstoffen en voedselvoorziening over langere tijd te coördineren. De architectuur van Eridu vormt daardoor niet alleen een uitdrukking van religieuze overtuigingen, maar ook van een samenleving die in organisatorisch opzicht een niveau had bereikt dat enkele eeuwen eerder nog ondenkbaar was.

Een van de meest karakteristieke kenmerken van de architectuur uit de Urukperiode is het gebruik van decoratieve kleikegels, een techniek die in Eridu eveneens is aangetroffen. Deze kleine terracotta kegels werden in geometrische patronen in de buitenmuren van tempels gedrukt, waardoor kleurrijke mozaïeken ontstonden die vanuit de verte een opvallend visueel effect creëerden. De zichtbare uiteinden van de kegels waren beschilderd in verschillende kleuren en vormden ingewikkelde patronen van ruiten, zigzaglijnen en driehoeken. Deze decoratie had niet alleen een esthetische functie, maar beschermde tevens de kwetsbare modderstenen muren tegen

weersinvloeden. De toepassing van dergelijke architectonische versieringen toont aan dat de bouwers van Eridu grote aandacht besteedden aan zowel duurzaamheid als monumentale uitstraling. De tempel moest niet alleen functioneel zijn, maar ook de verheven status van de god Enki zichtbaar maken.

Naast deze terracotta kegels zijn in Eridu bijzondere koperen ornamenten gevonden waarvan sommige waren voorzien van vergulde koppen. De combinatie van koper en goud behoort tot de vroegste voorbeelden van hoogwaardige metaalbewerking in Zuid-Mesopotamië. De vervaardiging van dergelijke objecten vereiste gespecialiseerde ambachtslieden die beschikten over uitgebreide kennis van metaalwinning, giettechnieken en decoratieve afwerking. Het gebruik van kostbare metalen binnen de tempelarchitectuur benadrukt de centrale positie van religieuze instellingen binnen de economie. Waardevolle grondstoffen werden niet uitsluitend gebruikt voor praktische doeleinden, maar dienden tevens om de rijkdom en de goddelijke waardigheid van het heiligdom tot uitdrukking te brengen.

Even opmerkelijk zijn de vondsten van twee monumentale leeuwenbeelden uit basalt. Basalt kwam in Zuid-Mesopotamië zelf nauwelijks voor en moest over grote afstanden worden aangevoerd vanuit bergachtige gebieden in Noord-Mesopotamië, Syrië of Anatolië. De aanwezigheid van dergelijke beelden toont aan dat Eridu deel uitmaakte van uitgebreide handelsnetwerken die zich over duizenden kilometers uitstrekten. De leeuw bezat bovendien een krachtige symbolische betekenis binnen de Mesopotamische beeldtaal. Hij vertegenwoordigde macht, bescherming en koninklijk gezag en fungeerde waarschijnlijk als bewaker van heilige ruimten. Dat dergelijke beelden juist in een religieuze context werden geplaatst, onderstreept de monumentale uitstraling die de tempel van Enki tijdens de Urukperiode moet hebben gehad.

De architectuur werd verder gekenmerkt door indrukwekkende zuilen met een doorsnede van meerdere meters. Deze waren bekleed met dezelfde decoratieve kegels en afgewerkt met een laag gipspleister, waardoor de gebouwen een lichte, glanzende uitstraling kregen die sterk contrasteerde met het omringende landschap van klei en riet. Het gebruik van gips wijst op een hoog niveau van bouwkundige kennis en laat zien dat de architecten van de Urukperiode niet alleen oog hadden voor constructieve stabiliteit, maar ook voor de visuele representatie van religieuze macht. Zonlicht dat op de witgepleisterde muren en de gekleurde mozaïeken viel, moet de tempelcomplexen een indrukwekkend en bijna bovennatuurlijk aanzien hebben gegeven.

Naast de monumentale architectuur heeft de Uruklaag van Eridu een buitengewoon rijke verzameling aardewerk opgeleverd. Dit keramiek behoort tot de karakteristieke materiële cultuur van de Urukperiode en weerspiegelt de toenemende standaardisering van productieprocessen. Potten, kruiken, schalen en opslagvaten werden in grote aantallen vervaardigd volgens vaste vormen en

afmetingen, wat wijst op gespecialiseerde ambachtslieden en een georganiseerde productie. Sommige typen, zoals de bekende afgeschuinde kommen (*bevel-rim bowls*), worden algemeen beschouwd als instrumenten voor de distributie van voedselrantsoenen aan arbeiders die verbonden waren aan tempelprojecten. Het aardewerk vormt daarmee niet alleen een bron voor de studie van dagelijks leven, maar ook voor het begrijpen van de economische organisatie van de eerste stedelijke samenleving.

